

KULTURNE PRILIKE I POZORIŠNI ŽIVOT U PODGORICI (1879–1892)

Luka I. Milunović

After liberation (in the Great War), the way of life and cultural activities in the ethnically and religiously highly diverse Podgorica and Zeta were organized in accordance with the practices established in the Principality of Montenegro. National and dynastic holidays were celebrated; the Society of Readers was founded, and regular and organized local theatre productions started in 1885. This period of cultural development ended with the occurrence of a new form of society which would in the future organize cultural programs.

1. Podgorica u Knjaževini Crnoj Gori

Na samome početku 1879. godine, poslije prekida nastaloga zbog ratnih prilika, u prijestonici Knjaževine Crne Gore je ponovo počeo redovno da izlazi „Glas Crnogorca“. Na prvoj stranici trećega broja ovaj list će donijeti *Proklamaciju* knjaza Nikole I Petrovića, datu na Cetinju 26. januara, kojom je obnarodovano da su konačno završene sve diplomatske i druge radnje, te da će, u skladu sa odlukama Berlinskoga kongresa, Zeta kao i gradovi: Žabljak, Spuž i Podgorica konačno i stvarno biti pripojeni Knjaževini Crnoj Gori. Knjaz Nikola I se

Proklamacijom neposredno obraća *Narodu u Podgorici i Zeti* i poručuje: „Od ovoga časa vi postajete slobodni državljani Crnogorski i sudovi i sve vlasti Moje stupaju u život u mjestima vašijem.“ Obraćajući se stanovništvu sa oslobođene teritorije naročito onima koji nijesu pravoslavne vjeroispovijesti Knjaz će u *Proklamaciji* naglasiti: „Muhamedanci! vas neće dijeliti predamnom vjera od vašijeh pravoslavniijeh i katoličkijeh sudržavljana. Svi skupa uživaćete jednaku i istu ljubav Moju, jednaku i istu pravicu zakona Mojijeh. Svaki je slobodan u svojoj vjeri, u svojim dobrim običajima, svojemu radu.“¹

Dok navodimo *Glasa Crnogorca*, poluslužbeno glasilo na koje ćemo se ovđe uglavnome i dalje oslanjati, treba napomenuti da nije stalno bilo agilnoga i urednoga dopisnika iz Podgorice koji bi pažljivije pratio događaje iz oblasti kulture. Ovo će, uz obim i stanje sačuvane primarne građe, usloviti nivo saznanja i o događajima u oblasti kulture. Iz ovih razloga ponekada nećemo biti u prilici da dokumentujemo i konačno potvrdimo čak i neke direktne nagovještaje o kulturnima pregnućima. Napomenućemo i to da je, do druge decenije 20. stoljeća, odnosno do novoga početka ratnih vremena, u Podgorici izlazio samo jedan list – *Slobodna riječ*, i to sasvim kratko (tokom 1907. g. i na samom početku 1908. god.). Pored toga što je glavni urednik bio Borislav Sl. Minić, ugledni publicista iz čijega će pera narednih godina na Cetinju do Prvoga svjetskoga rata izaći po-najbolje pozorišne kritike u Crnoj Gori ipak nam, vjerovatno zbog osnovne namjene ovoga lista, neće mnogo pomoći da potpuno osvijetlimo mnoga pregnuća na polju kulture i umjetnosti u Podgorici. Ostaje nam da razmišljamo da li zbog intenzivnih političkih i drugih društvenih kretanja nije bilo vremena za organizovanje većega broja kulturnih programa ili upravo iz tih razloga štampa nije stizala da ih zabilježi.

¹ „PROKLAMACIJA“, *Glas Crnogorca*, VIII/1879, br. 3, str. 1.

Crnogorska vojska je ušla u Podgoricu u subotu, 27. januara 1879. godine, poslije podne. Dva dana kasnije je datiran dopis sa lica mjesta koji donosi *Glasa Crnogorca*. U dopisu signirano: (B.) uz najosnovnije podatke o Podgorici opisana je narodna radost iskazana pri dolasku crnogorske vojske. O Podgorici se sasvim kratko kaže: „U ovoj varoši živi što Hrišćana što Muhamedana više od 8000 duša i ima u njoj oko 1500 kuća ponajviše pozemljuše.“²

Dolazak crnogorske vojske se razumljivo, sa nestrpljenjem i radošću iščekivao: „Kada su mještani 27. o. m. videli iz daleka đe im se vojska crnogorska približuje da zauzme Podgoricu, nekolicina od njih potrčaše da izvade iz zemlje zvonu, koje su za vrijeme vojne zakopali, da ga stave na zvonik. Tek što je vojska crnogorska stupila u varoš, odmah stanu zvoniti i pozdravljahu kličući: „Živili!“ Narod je sa naročitom pažnjom pratio sve postupke crnogorske vojske: „Kako zamijeni crnogorska vojska posadu tursku i tek se počeo viti orao crnogorski na tvrđavi, odmah oglašise topovi predaju grada. Neopisano veseli bijahu stanovnici i gotovo svi bez razlike baciše fesove a staviše kape crnogorske i počеше klicati: da živi Knez pobjedilac!“³ Podgorica će i decenijama kasnije, do Prvoga svjetskoga rata, svečano obilježavati 27.

² Držimo da navedeni broj kuća treba prihvatiti uslovno. Vjerovatno da se misli na sve građevine, dakle glavni objekat koji se koristi za stanovanje, te ostale: pomoćne i druge. U dopisu iz Podgorice od 6. jula 1881. godine, koji je kapetan Luka Nenezić uputio Ministarstvu finansija, pored ostaloga stoji: „U ovoj varoši ima pod numerom više od 700 kuća, među kojima se ne nalaze takvija kuća koje rade trgovinom, do samo ako ima koja te radi hanom ili krčmom i time poslom zanimaju, a u ostale nemaju nikakva zanimana do što stoje familijarno hrišćani turci i latini.“ (DACG, MF-1881, fas.: 25, br. 624.).

³ (B.), „Podgorica, 29. Januara“, *Glas Crnogorca*, VIII/1879, br. 4, str. 3. Datumi u radu dati su po starome – Julijanskome kalendaru zvanično važećemu u Knjaževini Crnoj Gori.

januar. To će obično biti povod i prilika da se organizuju manifestacije, te pripreme i prikažu razni scenski i dramski programi.

Ulaskom u Podgoricu, međutim nijesu završene sve operacije crnogorske vojske poslije Berlinskoga kongresa. Pitanje Ulcinja još je bilo otvoreno. Konačno, tek krajem sljedeće, 1880. godine Velji rat će i praktično biti završen za Knjaževinu Crnu Goru, a njena državna teritorija za duže vrijeme definisana. Početkom devete decenije 19. stoljeća Crna Gora, kao znatno teritorijalno proširena, sa međunarodno priznatim suverenitetom i potencijalima za ubrzani razvoj, ulazi u duži period *vremena mira* kada su stvorene osnovne pretpostavke da se država potpuno posveti intenzivnijemu ekonomskome i kulturnome, odnosno bolje je reći ukupnome prosperitetu.

Do početka pretposljednje decenije 19. stoljeća u Knjaževini Crnoj Gori nijesu se, dakle ni mogla očekivati snažnija pregnuća i manifestacije u kulturi i javnome životu. Iz ovoga miljea u to vrijeme na stranicama *Glasa Crnogorca* ćemo uglavnome srijetati vijesti o proslavama praznika vezanih za članove vladajuće dinastije (imendani, rođendani...). Ipak, u Prijestonici se posljertni dah prosperiteta počinje odmah snažnije ošjećati. Poslije ponovnoga pokretanja redovnoga izlaženja *Glasa Crnogorca*, u srijedu 7/19. marta 1879. godine obnovljen je rad Društva cetinjske čitaonice. Reosnivanje ovoga, po formi privatnoga društva, imaće velikoga uticaja na pokretanje sličnih inicijativa u drugima sredinama Crne Gore. Čitaonička društva će biti osnovana u većim gradovima Crne Gore do sredine osamdesetih godina 19. stoljeća. Napomenućemo i to da pod sam kraj sedamdesetih godina 19. stoljeća Jovan Pavlović otvara na Cetinju prvu knjižaru sa „antikvarskim odjeljenjem“ u čijoj će se ponudu, koju iz broja u broj donosi *Glas Crnogorca*, naći čak i *Manifest komunističke partije*.⁴

⁴ Imajući na umu kulturni i uopšte društveni ambijent u Knjaževini Crnoj Gori isticanje u javnome oglasu pomenutoga naslova navodimo kao kuriozitet. *Glas Crnogorca*, VIII/1979, br. 24, str. 4. Ibidem, br. 25.

Nedugo nakon manifestovanja opštenarodne radosti povodom ulaska crnogorske vojske u Podgorici je svečano proslavljeno rođenje knjaževića Mirka, mlađega sina knjaza Nikole I. Poslije velikoga šenluka iz pušaka i topovske paljbe sa Maloga brda, Ljubovića i Gorice: „Vojnička parada stane na sredinu varoši, a narod u krasnome velikome kolu neprestano igrajući pjevaše.“⁵ Stanovnici Podgorice svih vjeroispovijesti priredili su februara 1880. godine narodno veselje i povodom dolaska knjaza Nikole I sa „više svojih dostojanstvenika“. Knjaz je iz Rijeke Crnojevića došao plovilima i čim je stao na tlo Zete dočekali su ga radosni građani i pratili do Podgorice. „Kad je u varoš ušao pucali su topovi s Ljubovića, vojničke trube svirahu, a s neobičnim veseljem narod prateći pjevaše do dvorca G. V. Plamenca...“ U samoj Podgorici te večeri: „...bijaše veliko osvjetljenje ove varoši, đe se osjećaaše velika radost i veselje prilikom knjaževa dolaska.“⁶

U oktobru iste godine u Podgorici je svečano obilježen imendan mladoga knjaževića Mirka: „... pokazao je narod na ove krajeve koliko je obuzet osjećajima veselja, tim više što je ova zemlja sreću imala, poslije toliko vejekova, opet svog velikoga vojvodu dobiti u licu muškoga ogranka vladajuće dinastije Petrovića.“ Grad je uređen i veselje manifestovano na, rekli bi, već uobičajen način: „U oči ovoga dana cijela varoš svečano osvjetljena bijaše. Kroz sve ulice varoši moglo se kao danom šetati.“ Na sam dan svečanosti, poslije crkvenoga ceremonijala,

⁵ (Đ.) „Podgorica, 6. Aprila“, *Glas Crnogorca*, VIII/1879, br. 13, str. 3. Kada je u pitanju signatura autora teksta moguće je kao i kod prethodnoga dopisa da se radi o: (B.), t. j. da se u korištenome primjerku lista loše odštampano ćirilično B vidi (može čitati) kao Đ.

⁶ Anonim, „Podgorica, 17. Februara“, *Glas Crnogorca*, IX/1880, br. 8, str. 4. (G. V. Plamenac = Gospodin Vojvoda Plamenac). Vojvoda Ilija Plamenc, ministar vojni, bio je po ulasku crnogorske vojske, prvi starješina vlasti u Podgorici.

narod se spontano radovalo: „Preko cijeloga dana bijaše horo, pjevanje i igranje narodnje.“⁷

2. Osnivanje i prve godine rada Društva podgoričke čitaonice

Krajem januara 1881. godine *Glas Crnogorca* će donijeti oglas naslovljen: „Objava i molba“ iz kojega saznajemo veoma važnu vijest o pokretanju organizovanoga oblika sprovođenja kulturnih aktivnosti u Podgorici. Objavu, datiranu u Podgorici 19. januara 1881. godine, potpisuje: *UPRAVA ČITAONICE PODGORIČKE*. Tako je šira crnogorska javnost saznala da je i u Podgorici, po ugledu na Prijestonicu, formirano *Društvo podgoričke čitaonice*, te da je izabralo svoje organe i pokrenulo prve neposredne aktivnosti. Uprava čitaonice u pomenutoj objavi upućuje molbu srpskim, hrvatskim, bugarskim i ruskim autorima i izdavačima: „... da bi, s obzirom na još nejaku snagu i slaba sredstva, a dobru volju ovoga društva, imali dobrotu poslati istoj čitaonici na dar po koju od svojih izlišnijih knjiga, časopisa i novina na čemu će ona plemenitijem darodavcima biti blagodarna.“⁸ Značaj formiranja Čitaoničkoga društva u Podgorici odmah je i šire uočen, pa će *Glas Crnogorca* u istome broju lista u okviru redakcijske rubrike „Domaće vijesti“, dajući podršku, posebno skrenuti pažnju čitaocima na pomenuti oglas uprave čitaoničkoga društva u Podgorici.⁹

⁷ B, „Podgorica, 26. Oktobra“, *Glas Crnogorca*, IX/1880, br. 45, str. 3–4.

⁸ „Objava i molba“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 4, str. 4. Sličnu objavu dalo je i Društvo cetinjske čitaonice po reosnivanju 1879. godine (*Glas Crnogorca*, VIII/1879, br. 37, str. 4.).

⁹ „Svakoga prijatelja narodne prosvjete mora obradovati kad vidi i čuje da je jedan prosvjetni zavod više u našoj domovini otvoren, a naročito svak se obradovati mora što je to učinjeno u glavnoj varoši crnogorske Zete.“ (*Glas Crnogorca*, X/1881, br. 4, str. 3).

Mirko Petrović Njegoš

Nešto duže od tekućega desetljeća, preciznije do formiranja Pjevačkoga društva *Branko*, čitaoničko društvo će biti dominantni nosilac i neposredni organizator ukupnoga kulturnoga života u Podgorici. Pri tome treba znati da je ovo, kao uostalom i sva druga čitaonička društva u državi, iako formirano na bazi slobodnoga udruživanja građana, stalno bilo pod punom kontrolom državne vlasti.

Kada šire govorimo o učešću građana Podgorice u javnim manifestacijama, ili kulturnim i zabavnim programima možemo pomenuti organizovane (u okviru čitaoničkoga društva) grupne ili individualne odlaske Podgoričana obično na Cetinje u vrijeme većih dinastičkih, državnih ili vjerskih svečanosti i praznika. Iz unutrašnjosti države u Prijestonicu se uobičajeno svake godine masovnije dolazilo o: Vasiljevdanu, Đurđevdanu i Malome Gospođindanu,¹⁰ a iz zemlje i regiona o Petrovdanu.

¹⁰ Treba imati na umu i to da su u 19. stoljeću tri puta godišnje (Vasiljevdan, Đurđevdan i Mali Gospođindan) u Crnoj Gori primane plate i vršene isplate dacije i drugih državnih dažbina.

Nove vijesti o aktivnostima čitaoničkoga društva crnogorska javnost će saznati četiri mjeseca poslije njegovoga osnivanja. Na inicijativu vojvode Marka Miljanova Popovića, civilnoga upravitelja Podgorice („guverner sadašnji“)¹¹ sazvan je sastanak (22. maja) do tada upisanoga članstva (bilo je 25 redovnih i 4 počasna člana) sa uglednima ličnostima muhamedanske vjeroispovijesti. Poslije izvanredne bešede vojvode Popovića, muhamedanci su prihvatili da se i oni upišu kao članovi Čitaonice tako da je poslije ovoga i drugih izlaganja na sastanku u članstvo čitaonice upisano 48 članova. „Iza popisa pročitao je i razjasnio predsjednik društva g. Jovan Lazović¹² pravila po kojima se imaju sva g. g. članovi vladati, ujedno označio je dane u kojima će se držati redovni sastanci svekolikog društva, napomenuo slobodu govora na istijem i zamolio braću Muhamedance da iz njihovog kruga izaberu jednog člana za

¹¹ „Kako za osnivanje ove čitaonice tako i za jučerašnji događaj ima se pripisati osobita zahvalnost našem junačkom i omiljenom g. V. Marku Popoviću kojemu je opšte dobro milo kao sopstveno.“ (L. „PODGORICA, 20. maja“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 22, str. 3–4). Autor teksta je po svojoj prilici Stevan Lukačević, kojega pominje S. Matavulj u *Bilježkama jednog pisca* (S. Matavulj i L. Kostić su tokom boravka u Podgorici krajem decembra 1884. i početkom 1885. godine bili smješteni kod Lukačevića, za kojega Matavulj kaže da je *dopisivao za Glas Crnogorca*). Lukačević je bio u rodbinskim vezama sa Karadorđevićima (brat njegovoga đeda je bio visoki oficir u Srbiji). Aktivan je u javnome životu Podgorice. Bavio se trgovinom, uglavnom ukljeva, prema Srbiji. Kasnije je, kao „beogradski trgovac“, zbog nekih provizija došao u sukob sa Nikolom Pašićem sa kime je, kako će pisati štampa, do tada bio veliki prijatelj. U prijavi, koja je sredinom posljednje decenije 19. stoljeća stigla u Dvor na Cetinje, Stevan Lukačević je uz još nekoliko ličnosti svrstan među one koji odselivši se iz Crne Gore u Srbiji tamo rade protiv knjaza Nikole I.

¹² Jovan Lazović je u to vrijeme bio sekretar opštine Podgorica.

odbor. Ovi su izabrali mjesnog kadiju g. Hadži Selja Abazovića, – koje je sve teklo u potpunom redu. Iza toga palo je više bratskijeh zdravica i umilnog razgovora, a braća Muhamedanci počašćeni su po običaju s kafom. Po tom su se sva g. g. članovi u najvećem zadovoljstvu razišli.“

Na spisku članova Čitaonice nalaze se mnoge ličnosti koje ćemo srijetati kao nosioce i aktere velikoga broja kulturnih događaja u Podgorici do kraja 19. stoljeća. To je jedan od razloga što ovaj svojevrsni popis kulturnih pregalaca (redovni i počasni članovi društva) u cjelosti prenosimo iz *Glasa Crnogorca*: „G. Minist. Unutr. djela V. Mašo Vrbica, G. Min. fin. V. Đ. Cerović, G. V. Marko Popović, G. V. Bećir Beg Osmanagić, G. Brigad. Mihailo Vučinić, G. Kadija hadži Seljo Abazović, G. Prot. Zakarije Popović, G. Mula Medo Haverić, G. Filip Berović, trg. iz Skadra, G. Pop Niko Pejović, G. Arso Pajević, štampar iz N. Sada, G. kap. Luka Nenezić, G. Ahmet Beg Osmanagić, G. d.r. Tanasat Salambros, G. Tahir Ramadanović, G. Bogić Marković, G. Mašo hadži Ahmetov član okr. Suda, G. Krsto Lajinović. čl. Okr. Suda, G. Tomica Klikovac, član okr. Suda, G. Jovan Lazović, sekr. Okr. Suda, G. kap. Vuko Popović, G. Selim Bibezić potkomandir, G. Isljam Beg Mušović, G. Dušan Brkanović, G. Medo Lukačević, G. Mato Čakić, G. đ. Milica Ilić učiteljka, G. Sadik Lukačević, G. Mato Gvozdrenović, G. Ablah Alivodić, G. Bajo Bracanović učitelj, G. Zejnjel Hadrović, G. Jovo Stijović, G. Stevan Lukačević, G. Jakupaga Ljumanović, G. Savo J. Šestić, G. Hasan Đurđević, G. Luka Stijović, G. Mula Ahmet Kanić, G. Zaharija Radičević učitelj osnov. škole, G. Jovan Radičević, G. Nikola Vučinić, G. Risto Marković, G. Vasilija Marković, G. Zef Deda, G. Nešo Lisičić, G. Jovan Ljumović, G. Tomo Bošković – svega članova 48.“

Sa istoga sastanka upućena je zahvalnost donatorima znatnijih priloga. Pomenut je Arsa Pajević, štampar iz Novoga Sada, kao i: „Ministri unutr. djela V. M. Vrbica i Financije V. Đ. Cerović,

i g. Filip Berović, trgovac iz Skadra.“ Ove ličnosti su odmah proglašene za počasne članove čitaonice i izražena je nada da će i svi drugi, koji budu u prilici slijediti njihov primjer. Uprava čitaonice će se početkom naredne godine javno zahvaliti i Nikoli Dimitrijeviću, izdavaču *Srpskog kola* iz Novoga Sada, koji je bez nadoknade časopis slao tokom 1881. god. i nastavio da šalje u 1882. godini.¹³ *Glas Crnogorca* će objaviti slične javne zahvale Podgoričke čitaonice i Jovanu Muačeviću iz Osijeka za slanje *Nevena*, te Filipu Beroviću trgovcu iz Skadra: „koji je prošle 1881. god. prvi pritekao u pomoć pri podizanju naše čitaonice, pa i ove godine neprestaje pomagati je kao počasni član,“¹⁴

Te godine je, kao i u svim gradovima u Knjaževini Crnoj Gori, i u Podgorici svečano proslavljen rođendan prijestolonasljednika Danila Aleksandra. O ovoj svetkovini S. Lukačević će opširno obavijesiti čitaoce *Glasa Crnogorca*. Na veće praznika grad je bio svečano ukrašen i osvijetljen: „a Ljubović i druge udaljenije tačke, u svjetlosti izgledahu kao zublje goruće u plamenu. Do njeko po noći arahu se pjesme i veselja.“¹⁵ Na sam dan svečanosti sve je teklo po ustaljenome ceremonijalu uz učešće naroda i vojne jedinice crnogorske vojske koja je bila stacionirana u Podgorici. Poslije crkvenoga i državnoga ceremonijala narod se na ulicama veselio do kasno u noć.

Na sličan način je proslavljen i rođendan knjaza Nikole I. Narod se za knjaževo zdravlje molio u pravoslavnoj crkvi, muhamedanskoj bogomolji i katoličkoj crkvi kako je istaknuto u ovoga puta čak tri prispjela dopisa o ovome događaju koje je

¹³ „Javna zahvala“, *Glas Crnogorca*, XI/1882, br. 8, str. 4.

¹⁴ Dva oglasa pod naslovom: „Javna zahvala“, *Glas Crnogorca*, XI/1882, br. 11, str. 4. Slične objave srijetamo u *Glasi Crnogorca* i od uprava Cetinjske i Nikšičke čitaonice.

¹⁵ (St. L.), „PODGORICA, 18. Junija“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 26, str. 3.

donio *Glas Crnogorca*. Pažljivijim praćenjem načina na koji su u dopisima iznešena neka zapažanja moglo bi se pretpostaviti da svi autrori nijesu istoga vjerskoga opredjeljenja. U jednome od ovih dopisa se kaže: „Bez razlike ovdašnje činovništvo i građanstvo pjevalo je, igralo i pucalo. Oduševljenje bijaše veliko ispunjeno milinom i radošću.“¹⁶ Mjesec dana po ovome događaju u Podgorici će ponovo biti vrlo svečano. Ovom prilikom na dočeku knjeginje Milene, knjeginje Darinke, te njihovih kćeri, knjeginjica Olge i Zorke, koje će tu proboraviti od 11. do 14. novembra 1881. godine.¹⁷

U Podgorici je i naredne, 1882. godine vrlo svečano proslavljen rođendan prijestolonasljednika Danila Aleksandra. Za tadašnje prilike nešto širi izvještaj o toku svečanosti u *Glasi Crnogorca* počinje konstatacijom: „Obično se narod podgorički pobuđuje na veselja, kad je to skopčano sa našom Vladajućom dinastijom.“ Već uoči praznika Podgorica je bila „veličanstveno osvijetljena“, a domovi stanovnika okićeni barjacima. Svetkovina je, kao u sličnim prilikama, otpočela okupljanjem pred crkvom naroda i vojske koja je išla: „paradnim frontom uz sviranje vojenog marša“, nastavilo se božijom službom u pravoslavnome hramu, zatim u džamiji i konačno u katoličkoj bogomolji. U svim prilikama po svršetku božije službe učenici su pjevali himnu. Zatim se, po već ustaljenome protokolu, išlo na čestitanje kod državnih velikodostojnika. Poseban dio

¹⁶ B. B. , „PODGORICA, 25. Septembra“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 40, str. 3. Vjerujemo da inicijali B. B. (kao možda i B.) pripadaju Baju Bracanoviću. Autor drugoga dopisa je Stevan Lukačević: S. L. , „PODGORICA, 26. Septembra“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 40, str. 3–4. Treći dopis na istu temu je: J. L. , „PODGORICA, 26. Septembra“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 40, str. 4.

¹⁷ S. L. , „PODGORICA, 11. Novembra“, *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 47, str. 3.

svetkovine organizovali su pred školom učenici sa svojim vaspitačima. Naveče praznika, pored lijepo osvijetljenoga natpisa na školskoj zgradi: „Na rođen dan Prijestolonasljednika Crnogorskog – Školska Omladina u Podgorici“, mladi Podgoričani su se veselili: „...pjesme se orahu i igre svakojake igrahu, svirke i armonike pri horenju kola“ do kasno u noć.¹⁸ Kada su državne svetkovine u pitanju treba reći da je u Knjaževini Crnoj Gori poslije Berlinskoga kongresa najviše pažnje poklanjano i pripremani su najbogatiji programi pri obilježavanju rođendana prijestolonasljednika Danila Aleksandra (17. jun) i o imedanu knajza Nikole I (6. decembra).¹⁹

Pod sam kraj 1882. godine „u stanu čitaonice“ održana je „glavna godišnja sjednica“ čitaoničkoga društva. Prve godine po formiranju Podgorička čitaonica je bila smještena u iznajmljenoj privatnoj kući, dok mitropolit Crnogorske crkve Ilarion Roganović, inače rođeni Podgoričanin, nije dao na korištenje ovome društvu jednu zgradu. Otada, kako se ističe u izvještaju sa šednice,²⁰ čitaonica, čiji je prostor opremljen namještajem i slikama još ljepše napreduje. Slike su uradili tada već poznati ikonopisci braća Đinovski, koji su živjeli u Podgorici. Na šednici Društva je konstatovano da su za proteklu godinu prihodi veći od rashoda za 90 fijorina,²¹ kao i to da je Čitaonica

¹⁸ (S. L) „PODGORICA, 18. Junija“, *Glas Crnogorca*, XI/1882, br. 26, dodatak, str. 1.

¹⁹Nešto kasnije, poslije punoljetstva, pored rođendana svečanije će se obilježavati i imendani Prijestolonasljednika. Intresantno da se rođendanima knjaza Nikole I nije svake godine poklanjalo baš mnogo pažnje. Knjaz Nikola I je sasvim sigurno sam izabrao imendan za intenzivnije proslavljanje možda i zbog toga što se u tim prilikama, kao što je to slučaj kod rođendana, slavljeniku ne pominje broj godina.

²⁰ B. B, „PODGORICA, 1. januara“, *Glas Crnogorca* XII/1883, br. 2, str. 3.

²¹ Bezmalu 10 napoleona u zlatu. Viđi: Luka I. Milunović, „Kursevi i

primala 15 naslova periodike od kojih su tri bila na njemačkome, ruskome i turskome jeziku.²² Šednica je završena tako što je postojećoj društvenoj upravi dat novi mandat da i u narednoj godini vodi Podgoričku čitaonicu.

Kako smo već govorili o slavljinama naroda u Podgorici prvih godina poslije Veljega rata pomenućemo i dopis sa početka juna 1883. godine u kome se poslije opisa aktuelnih prilika, kratko konstatuje: „Ramazan još traje te su džamije prepune naroda, a noću žamor i veselje na sve strane, ali sve u najvećem redu i skladu.“²³ Krajem 1883. godine u Podgorici je svečano proslavljen imendan knjaza Nikole I. Po već ustaljenom redu prvo su, uz veliko prisustvo naroda, molitve i blagodarenja za dug život Gospodara obavljene su u bogomoljama sve tri vjeroispovijesti. U dopisu koji donosi *Glas Crnogorca* S. Lukačević opisuje atmosferu u Podgorici na dan Vladaočevoga imendana: „Cijelog dana dućani i radnje bile su zatvorene, svirke su svirale, narod se neprekidno veselio, pjevao i igrao;“ i na kraju zaključuje: „Jednom riječju: veselju i oduševljenju narodnome bez razlike vjeroispovijesti ne bješe kraja.“²⁴

obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: *Novac Crnoj Gori (zbornik radova sa naučnog skupa)*, Cetinje, 2007, str. 261–286.

²² Treba napomenuti da se danas pri razmatranju nivoa saznanja o stranim književnostima i kulturama u Knjaževini Crnoj Gori veoma malo, ili skoro nikako, ne uzima u obzir uticaj sadržaja strane periodike koja je dolazila u crnogorske čitaonice, kao ni monografske publikacije iz biblioteka koje su u to vrijeme postojale. Već smo skretali pažnju na mogući uticaj sadržaja dvorske biblioteke na oblike i sadržaj scenskih priredbi na Cetinju. Vidi: Luka Milunović, „Žive slike u dvorcu prijestolonasljednika Danila“, *Lingua Montenegrina*, IV/1 /2011, br. 7, str. 269–279.

²³ Anonim, „PODGORICA, 1. jula“, *Glas Crnogorca* XII/1883, br. 28, str. 3.

²⁴ (S. L.), „PODGORICA, Na Nikolj-dan“, *Glas Crnogorca*, XII/1883, br. 51, str. 3.

3. 1884. – godina pozorišta u Podgorici

Prvi boj *Glasa Crnogorca* u novoj 1884. godini donosi vijest da je pokrenut književni list *Crnogorka*, koji će u svojim prvim brojevima objaviti recenzije o prikazanima pozorišnim predstavama na Cetinju čime je pokrenut redovni i organizovani pozorišni život u Crnoj Gori.

Sredinom januara 1884. godine u podgoričkoj školi je svečano obilježen dan Sv. Save. Poslije crkvenoga obreda narod i učenici su došli u školsko zdanje đe su pratili pripremljeni program. Osvještana je vodica, pa je jedan od učitelja izrekao prigodno slovo, a zatim su slijedili: „... deklamatorski odlomci koje su govorili učenici IV razreda.“ Posebno se istakao učenik Luka Pištelić, koji je: „... tako izvrsno govorio, da se publika s najvišom pohvalom o njemu izrazila. G. protodakon F. Radičević obdario je istog učenika novčano.“²⁵

Kao i svake godine, krajem januara bilo je naročito svečano i veselo u Podgorici o čemu opširno javlja dopisnik u *Glasi Crnogorca*: „27. januar osvanuo je u ovoj varoši kao dan slave oslobođenja, dan najvišeg veselja, kada je prije 5 godina pobjedonosna vojska crnogorska zauzela Podgoricu sa Zetom. Za to narod ovi slavi i svetkuje ovaj dan kao dan kada ga je obasjalo sunce drage slobode; to čini svake godine...“²⁶ Zabilježena su i kola koja je narod toga dana igrao: „Na sve strane narod se veselio, osobito na „glavici podgoričkoj“ (glavnoj pjaci) igrala su tri „kola“: „crnogorsko, zetsko i podgoričko, a ugledni Podgoričani iznijeli su svakojakog pića svemu prisutnom narodu.“

²⁵ B. B, „PODGORICA, 14. januara“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 4, str. 3.

²⁶ S. L, „PODGORICA, 28. Januara“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 6, str. 3.

Rođendan prijestolonasljednika Danila Aleksandra, kao i u čitavoj Crnoj Gori i ove 1884. godine svečano je proslavljen u Podgorici.²⁷ Toga ljeta grad je počeo da se po planu znatno širi. Počelo je podizanje *Nove Podgorice*: „koja će se kao i stara naslanjati jugo-istočno na rijeku Ribnicu a sjevero-zapadno na rijeku Moraču.“²⁸ U drugoj polovini avgusta Podgoricu je posetio knjaz Nikola I u pratnji visokih državnih uglednika. Za vrijeme boravka knjaza Nikole I, kako javlja i detaljnije opisuje dopisnik *Glasa Crnogorca*, u Podgorici: „... dan stupanja na presto turske carevine Njeg. Velić. Sultana Abdul-Hamida proslavljen je u ovoj varoši po Gospodarevoj visokoj naredbi najsvečanijim načinom;“²⁹

Pri povratku iz Nikšića knjaz Nikola I je ponovo posjetio Podgoricu početkom oktobra 1884. godine. U razgovoru sa Podgoričanima Knjaz je izrazio želju da dogodine zajedno proslave Mitrovdan, imenendan njegovoga mlađega sina Mirka, velikoga vojvode zetskoga. Ovaj dan, kako ističe dopisnik sa ove priogode: „... svake godine Zeta proslavlja“. Ovom prilikom Knjaz je Podgoričanima posebno govorio o „moralnim koristima“ *Zetskoga doma* koji se na Cetinju gradi.

Sasvim sigurno da je postojalo više razloga što je tokom ove posjete knjaz Nikola I u Podgorici govorio o značaju prvoga zdanja u Crnoj Gori namijenjenoga potrebama kulture kojemu je na Cetinju, uz veliku državnu svečanost, položen kamen temeljac 1. maja 1884. godine. Javnost je blagovremeno obaviještena da je Gospodar za pokrovitelja Zetskoga doma odredio „svoga predragog sina Velikog vojvodu Zetskog Mirka“, u čiju je čast i, kako je

²⁷ S. L. „PODGORICA, 18. Junija“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 27, str. 3.

²⁸ S. L. „PODGORICA“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 32, str. 3.

²⁹ S. L. „PODGORICA, 20. Avgusta“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 35, str. 4.

rečeno, „iz uvažavanja prema slavnoj prošlosti divne Zete“, Glavni odbor za izgranj u odredio naziv za ovaj prosvjetno-kulturni dom. Treba znati da je poslije Veljega rata knjaz Nikola I bio snažno impresioniran činjenicom što se pripajajući Podgoricu i Zetu slobodna država Crna Gora povezuje sa svojim istorijskima prethodnicama, a Petrovići sa dinastijama Crnojevića, Balšića i Vojislavljevića. Za Knjaževo ushićenje postojalo je naravno i više drugih razloga koji se kreću od onih u ravni istorijsko-nacionalnih, preko aktuelnih dinastičkih aspiracija, do životno veoma važnih ekonomskih. Kako je i počela, tako će čitava 1884. godina biti bogata pregnućima iz kulture, a naročito pozorišta.

Zbog važnosti i intenziteta događaja uobičajamo da 1884. označavamo kao *godinu pozorišta* u Crnoj Gori.³⁰ U cilju opravdanja ovakvoga naziva za ovu priliku pobrajamo samo osnovne činjenice. Pored izgradnje Zetskoga doma 1884. godina će donijeti: (1.) Nastalo je izuzetno dramsko djelo (istorijska drama u stihu čiji je autor niko drugi nego sam suveren države, knjaz i gospodar Nikola I Petrović Njegoš). (2.) Prikazanim predstavama otpočeo je redovni pozorišni život (Od prikazivanja na Cetinju *Balkanske carice* – još neobjavljenoga dramskoga djela, pozorišna produkcija se može kontinuirano i dokumentovano pratiti). (3.) Formirano je domaće diletantsko pozorišno društvo. (4.) Gostuje putujuća profesionalna pozorišna trupa iz inostranstva. (5.) Prva pozorišna sezona ostvarena 1884/5. godine (Produkcija domaćega društva na matičnoj sceni i turneji, te inostrane profesionalne pozorišne tupe na gostovanju, dozvoljava da govorimo o prvoj pozorišnoj sezoni koju možemo dokumentovano pratiti.)³¹ (6.)

³⁰ O tome smo jubilarim povodom (1884–2014) opširnije pisali u *Matici*. Vidi: Luka I. Milunović, „O 1884 kao godini crnogorskog pozorišta“, *Matica*, XIV/2013, br. 54 (ljetno) str. 471–504.

³¹ Zbog oskudnosti preciznijih podataka o nizu predstava datih 1873/74. godine u ovome slučaju ne možemo govoriti o pozorišnoj sezoni.

Domaća periodika veoma često i opširno piše o pozorištu. (Drama *Balkanska carica* nije doduše prečutana ni u inostranstvu). (7.) Nastaje moderna crnogorska pozorišna kritika. (8) Pokrenuta je *Crnogorka: list za književnost i pouku*.³²

Za našu temu je naročito interesantno što, pored kulturnih događaja tokom 1884. godine koje smo upravo pomenuli, možemo konstatovati i to da je: (1.) Pozorišni talas zahvatio i druge gradove Crne Gore. U Podgorici je inicirano formiranje pozorišnoga društva i od naredne 1885. godine otpočelo je relativno redovno prikazivanje pozorišnih predstava u domaćoj produkciji. (2.) Ostvareno je prvo gostovanje (turneja) crnogorskoga pozorišnoga anasambla. U okviru zvaničnoga programa svečanosti pri dočeku nove, 1885. godine pozorišno društvo sa Cetinja je u Podgorici prikazalo 3 predstave.

Razgovor knjaza Nikole I početkom oktobra 1884. godine sa Podgoričanima o širem značaju Zetskoga doma čija se izgradnja finansira donacijama bez sumnje je podstakla prikupljanje dobrovoljnih priloga sa ovoga prostora. Podgorički odbor za prikupljanje priloga za izgradnju Zetskoga doma formiran je, kao i u drugima centrima Crne Gore, još u martu, odmah po objavljivanju opšteg javnoga poziva koji je preko *Glasa Crnogorca* uputio Glavni odbor sa Cetinja. Kako je javio *Glas Crnogorca* pri formiranju u sastavu podgoričkoga odbora su bili trgovci: Mato Čakić, Medo Lukačević, A. Gvozdenović i Č. Vučinić. Krajem decembra, 1884. godine *Glas Crnogorca* će donijeti spisak sa 109 ličnosti iz Podgorice koje su kao lični

³² Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, Podgorica, 2001. (Dobar dio sadržaja publikacije, kao i još nekoliko radova autora dostupni su na: www.montenegrina.net. i internet adresama časopisa. O pozorišnoj produkciji u drugoj etapi (1889–908) vidi: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889–1908.“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti CANU*, knjiga 30, Podgorica 2012, str. 179–96.

prilog donirali ukupno 626,58 fijorina³³ za izgradnju Zetskoga doma.³⁴ Na početku spiska nalaze se ličnosti sa, za ono vrijeme, vrlo visokom prilozima: Vojvoda Beg-bećir Osmanagić (50 fijorina), Mato Čakić (40), Kolj Šinkola (35), Bogić Marković (30), Andrija Gvozdrenović (26), zatim slijede Medo Lukačević, Selim Bibezić i Bajo Bracanović sa prilogom po 20 fijorina itd.

Izuzetno značajni kulturni događaj odigrao se u Podgorici na samome kraju 1884. i početku 1885. godine. Poslije pokretanja i toka (januar–april) sopstvene pozorišne produkcije, te uspješno organizovanoga gostovanja strane profesionalne pozorišne trupe (Đ. Protić, jun–jul) na sugestiju „sa najvišega mjesta“ Diletantsko pozorišno društvo formirano u okviru Društva cetinjske čitaonice se krajem 1884. godine prihvatilo nimalo lake obaveze da pripremi i o dočeku nove 1885. godine u Podgorici prikaze knjaževu dramu *Balkanska carica*. Knjaz Nikola I je, naime, odlučio da oficijelni doček Nove godine ovom prilikom bude u Podgorici, te da u okviru svečanoga programa cetinjsko pozorišno društvo prikaže njegovu dramu, čija je radnja vezna za područje Zete. Tako je inače agilno Dobrovoljno pozorišno društvo Cetinjske čitaonice završilo 1884. godinu pripremajući se za svoju prvu turneju. Zahvaljujući opsežnima priprema i tome što su svi akteri shvatali veliku širu važnost događaja turneja će biti uspješno ostvarena. U Podgorici su 31. decembra 1884, 1. i 3. januara 1885. godine prikazane predstave *Balkanske carice*, istorijske drame koja je u odnosu na verziju sa početka godine bila znatno proširena (autor je oduševljen uspjesima prvih prikazivanja na Cetinju dopisao skoro čitav prvi i veliki dio trećega čina).

³³ 626,58 fijorina je 65,26875 napoleona u zlatu (1nap. je 6,4516 gr Au 900‰).

³⁴ Luka I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma*, drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Cetinje, 2006, str. 35 i 68–72.

Obnarodovana vijest će će Gospodar sa svojom svitom dočekati novu 1885. godinu pokrenula je čitavu Crnu Goru prema Podgorici. Uglednici iz svih krajeva zemlje krenuli su u susret Knjazu, što će zabilježiti i štampa: „Naša prijestonica Cetinje skoro je sasvim opustjela pred Novu godinu. Kao da se ide u rat, tako je i sad poteglo veliko i malo da se nađe u Podgorici.“ Slične vijesti će javiti dopisnik *Glasa Crnogorca* iz Nikšića će je izostao uobičajeni program čitaoničkoga društva pred novu godinu, jer je: „...veći dio građana pošao sa g. Šakom Petrovićem u Podgoricu te je pristupio bio prvoj pozornici predstave *Balkanske carice*.“³⁵ Čak će i uredništvo poluzvaničnih crnogorskih novina *Glas Crnogorca* biti prinuđeno da se u prvom broju za 1885. godinu (izašao iz štampe tek 13. januara) izvini čitaocima zbog kašnjenja prvoga broja, do čega je došlo jer je urednik angažovan u Podgorici, naravno uz obećanje da će zaostatak biti nadoknađen tokom godine.

U tekućoj periodici, ali i u kasnije zabilježenima šecanjima savremenika, naći ćemo pregršt detalja o putovanju učesnika od Cetinja do Podgorice na svečani doček Nove godine. Potanko su opisivani detalji kako su savladani sniježni smetovi na izlazu iz Cetinja i kako se došlo do Rijeke Crnojevića: „Treći dan Božića krenula je cijela družina s Cetinja preko Rijeke put Podgorice, ko pješice („sopstvenožnim prevozom“, kako to kaže *Glas Crnogorca* – pr. L. M.), ko na konju, ko na kolima. Razumije se da je ovaj put u najvećem veselju tekao i svakojakim epizodama začinjen bio.“³⁶ Pred knjaževim dvorom na Rijeci Crnojevića *Pozorišno društvo* je otpjevalo crnogorsku himnu i još nekoliko rodoljubivih pjesama. Društvo se šutradan od Rijeke do Plavnice prevezlo knjaževim „vaporićem“ – *Slavljanin*, koji je izrađen u Kronštatu 1874. godine i kao poklon ruskoga cara Aleksandra II

³⁵ *Glas Crnogorca*, XIV/1885, br. 1, str. 1 i br. 3, str. 3.

³⁶ *Crnogorka*, II/1885, br. 1, str. 4.

crnogorskome knjazu Nikoli I, o Đurđevdanu 1875. g. Bojanom uplovio na Skadarsko jezero. Od Plavnice do Podgorice predstavljajući su novim putem, jašući na konjima, prošli pored mjesta koja se pominju u drami pripremljenoj za izvođenje u Podgorici: „... pored Berislavaca i kule Peruna kneza i zelene breze ukraj nje i drugih, *Balkanskom caricom* proslavljenih mjesta...“

Štampa je pomno pratila dolazak knjaza Nikole I u Podgoricu. Kao što se moglo i očekivati posebna pažnja je posvećena istorijskima i političkima konotacijama putovanja knjaza Nikole I kroz tek koju godinu ranije oslobođenu Zetu. Naročito će biti istaknuto da je ovo prvi put da su kočije vozile od Plavnice do Podgorice. Naime, na samom kraju 1884. godine, u nedjelju, 30. decembra, dvije kočije sa knjazom Nikolom I i njegovom pratnjom proći će kroz Zetu, još sasvim nedovršenim kolskim putem Plavnica–Podgorica (put je potpuno završen tokom 1885. godine). Iz Rijeke Crnojevića do Plavnice kočije su morale biti prevezene plovilima preko Skadarskoga jezera. Iz sačuvanih računa vidi se da je plaćeno 13,60 fiorina za dvije lađe koje su od Rijeke do Plavnice prevezle „robu Gospodara i dvije karoce“. Na putu kroz Zetu stanovništvo je oduševljeno pozdravljalo knjaza Nikolu I, dok mu je u Podgorici priređen veoma svečan doček: „Premda je jaka kiša lijevala, ipak je mnogobrojni narod izljevao, da srete i pozdravi svoga Gospodara. Množina naroda upravo se nije mogla pregledati, jer su se redovi otezali od samoga pomenutoga državnoga zdanja pa do brijega Ljubovića i još dalje. Vojska pogorička i druga stajala je uparađena i činila propisane počasti. Školska djeca muška i ženska, u svečano ruho obučena, sa cvijećem stajala su sa svojim učiteljima i učiteljicama kraj državnoga zdanja.“³⁷

³⁷ Anonim, „Svečanosti u Podgorici“, *Glas Crnogorca*, XIV/1885, br. 1, str. 1–2. Navodimo po: Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, Podgorica, 2001, str. 122.

Balkanska carica je prikazana na sceni koja je za tu priliku izrađena u zgradi će su inače bile smještene državne institucije, „i to u onom odjeljenju gdje su stojale škole“. Dvorana je, kako se ističe u štampi, mogla da primi oko 400 pošetilaca. Prema potrebama predstave urađene su kulise i zavjese. Na zavjesi je bila predstavljena Crna Gora kao mlada nevjesta. Slikarske radove je i u ovoj prilici izveo ikonograf Vasilj Đinovski, autor velikoga broja ikonostasa po crkvama u Crnoj Gori, koji se sa svojom braćom Teofilom i Aleksom doselio iz Makedonije (Galičnik, Debarski okrug). Biće primijećeno i to da je pozorišna sala bila dobro osvijetljena. Na pripremama svih manifestacija u Podgorici, prema pisanju štampe, najviše se angažovao kapetan Milo Martinović. Na račun izvršenih priprema za održavanje predstava iz dvorske kase je isplaćeno 688 fitorina.

Već smo kazali da je *Balkanska carica* o novoj, 1885. godini u Podgorici prikazana tri puta. Za prvo izvođenje (u ponedjeljak, 31. XII 1884), kome je prethodilo održavanje proba na Cetinju i u samoj Podgorici, periodika bilježi da je trajalo „dobre tri ure i po“. Treće izvođenje *Balkanske carice*, koje je dato u četvrtak, 3. januara 1885. godine, razlikovalo se od prva dva po tome što je prije početka Milena, kćer Špira Ognjenovića, kao prolog govorila podužu (18 strofa, 72 stiha) pjesmu Jovana Sundečića *U Zeti na Novu 1885. godinu* dok je Mila Pavlović, supruga Jovana Pavlovića, po završetku ove predstave govorila pjesmu (4 strofe, 33 stiha) *Epilog* dr Laze Kostića. Pjesme su, razumije se, pisane ekskluzivno za ovu priliku. Obje su inspirisane istorijskom sudbinom Zete i značajem samoga ovoga događaja, ali snažno okrenute veličanju knjaza Nikole I kao vladara i autora *Balkanske carice*. Ilustrovaćemo ovakvu tvrdnju, početnim stihovima Kostićeve pjesme:

*Iz Morače groba tečna
Ja vaskrsnuh u čas ovi;
Iz duhova svjeta vječna
Sa mnogom niču blagoslovi
Mom pjesniku, mome tvorcu,
pregaocu, dičnom borcu,
Vladaocu, Crnogorcu.*

U istom tonu su i završni stihovi pomenute pjesme Jovana Sundečića:

*Živio ni Knjaz-viteže!
Živio ni Knjaz-pjesniče!
Oj! Uz ljubav k domovini,
Kolika te svojstva diče:
Krasna r'jetka, zlatna svojstva,
Ka' vladara i čovjeka! (...)
Živio ni! ... imenu Ti
Osta slava do vijeka!*³⁸

Uspjeh predstava bio je potpun. O tome će svoje čitaoce detaljno obavijestiti crnogorska periodika, ali i mnogi listovi i časopisi van Crne Gore. Najviše komplimentata upućeno je samom djelu, odnosno autoru knjazu Nikoli I, a izvanredne kritike zavrijedili su i izvođači, članovi čitaoničkih društava sa Cetinja i iz Podgorice: „Bilo je tu skoro trideset osoba,

³⁸ Obje pjesme objavila je *Crnogorka* na prvim stranicama, i to: Sundečićevu u broju 1, a Kostićevu u broju 2 za 1885. godinu. Sundečićeve stihove objaviće i zagrebački *Vienac*. Vidi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006.

osim nijemih lica.“ Najviše pohvala upućeno je nosiocima glavnih uloga, uglavnom onima koji su već učestvovali u izvođenjima predstave na Cetinju početkom 1884. godine: Jovanu Popoviću Lipovcu (*Stanko*); Jovanu Ljepavi Špiru Ognjenoviću (*Đorđe*); Tomašu Vukotiću (*knez Dean*); Jovanu Pavloviću (*knez Perun*); Simu Matavulju (*Ibrahim-aga*); Simu Martinoviću (*Uglješa*); Niku Tataru (*Ivo*); vojvodi Mašu Vrbici (*Starac*).

Veoma uspješno su ostvarene i ženske uloge: Mila Pavlović (*Danica*) i Milena Ognjenović (*Marta*). Kritičar *Crnogorke* u opširnom prikazu predstava ne propušta da pomene i nosioce manjih uloga, navodeći ih po redoslijedu pojavljivanja na sceni. U drugom prizoru II čina „izlaze pred svoje vojvode redom“: g. Đ. Vukotić (*Kapetan Jovan*); g. P. Vrbica (*Ostoja*); g. ... (*Kalet*); g. M. Čakić (*Dabiživ*); g. Ž. Dragović (*Oliver*); g. L. Božović (*Pipo*); g. V. Popović (*Lale*); g. Đ. Gvozdenović (*Hoto*); g. Z. Radičević (*Kraso*) i g. S. Lukačević (*Vaso*). Zatim se pojavljuju (treći prizor): Bracanović i Vučinić – *ranjenici* i konačno, u četvrtom, posljednjem prizoru Ljubović (*Osman paša*); Mušović (*Beg*) i St. Radonić (*Selim paša*). O ostalima učesnicima u predstavi kritičar *Crnogorke* zaključuje: „Ostale uloge sporedne su, a odigrane dosta prilično. Neki među ovim sporednim predstavljajcima pokazali su i na malim ulogama svojim, da bi vrlo zgodni bili za veće. Nadajmo se da će ih uprava naše dobrovoljačke družine znati upotrijebiti, ako Bog da, te se ovoga ljeta bude što radi- lo u hramu Talije.“

Pišući o predstavama u Podgorici početkom 1885. godine autori su nemalu pažnju posvetili publici koja je u tri večeri punila pozorišnu dvoranu. Primijećena je velika razlika u njenom obrazovnom nivou – od nepismenih gledalaca koji prvi put prisustvuju pozorišnim predstavama do onih koji su svoj pozorišni ukus mogli formirati posmatrajući predstave u

petrogradskima, bečkima, ili pariskima pozorištima. Zagrebački *Vienac* bilježi i to kako je publika bila obučena: „Njihova visočanstva i njihove svjetlosti i gospođa knjaževa majka s ruskim rezidentom i turskim komesarom Dageš-efendijom, s njegovom gospođom i s nekoliko viših dostojanstvenika, stajahu na uzvišenom mjestu, postrojenom u dno pozorišta, a ostali slušaoci zapremili su sva sjedišta niže ponamještena. Sve je zaodjeveno kao cvijet, svijetlom i bogatom narodnom odjećom, pa đerdani blistaju na odivama, kao i toke na junačkim grudima. Takvog prizora ne možeš no samo u Crnoj Gori vidjeti.“

Šutradan, poslije prisustvovanja pozorišnoj predstavi i uopšte veoma uspjeloj narodnoj svetkovini pri dočeku Nove 1885. godine, knjaz Nikola I je sa svojom svitom prisustvovao božijoj službi. „... po izlasku iz crkve, pozdravi njegovo Visočanstvo Knjaza jedan đak muhamedovske vjere patriotičnim govorom. Uz put od crkve pa do varoši pjevali su đaci crnogorsku himnu, a sa grada na Ribnici pucao je top.“ Rđave vremenske prilike koje su ih stalno pratile nijesu spriječile da sljedećega dana „Njihova visočanstva sa svijetlom porodicom“, novim putem preko Vezirova mosta dođe do Vranjickih njiva i pređu preko novoga mosta kako bi razgledali ostatke antičkoga grada Dokleje. Knjaz Nikola I je oputovao iz Podgorice 4. januara, tek pošto je dan ranije prisustvovao i trećemu izvođenju *Balkanske carice*. Opširni opis svečanosti u Podgorici, koji smo ovđe citirali iz *Glasa Crnogorca*, autor završava željom: „Daj Bože, da ova bude zvijezda predhodnica nove budućnosti, koju Crna Gora s punim pravom očekuje sa svojom Zetom!“

Predstave *Balkanska carica* na Cetinju i u Podgorici učinile su da o ovom dramskom djelu, prije izlaska iz štampe, bude objavljeno neuobičajeno mnogo vijesti, kritika i prikaza u evropskoj periodici. Broj pozorišnih događaja te priloga o scenskim aktivnostima, njihov obim i mjesto koje su u tekućoj periodici

imali, kao i kontinuitet u pojavljivanju, ne uzimajući za moment i ostale relevantne pokazatelje iz ovog domena, opavdavaju da, makar sa aspekta odnosa štampe, 1884. godini pripadne naziv *godina pozorišta* u Crnoj Gori.

Zaslužuje, za ovu priliku u najkraćemu, skrenuti pažnju na dva, u literaturi nerijetko pominjana autorska teksta o predstavama u Podgorici objavljena u periodici koja je izlazila van Crne Gore. Radi se o priložima (1) Jovana Sundečića (*Vienac*, Zagreb) i (2) dr Laza Kostića (*Neue frei Presse*, Beč).

(1) Jovan Sundečić u zaista opširnome prilogu „U Podgorici o novoj godini 1885“, koji je u nastavcima objavio zagrebački *Vienac*, uz teorijska razmatranja o dramskim djelima, daje pregled sadržaja i toka predstave *Balkanska carica*, zadržavajući se na karakteru likova, ali i opisu opšte atmosfere koja je u Podgorici vladala početkom 1885. godine. Navodi dalje notni zapis Zetskog kola i ukazuje na veze Crne Gore i Dubrovnika. Naravno, posebnu pažnju posvećuje autoru drame, knjazu Nikoli I, i zaključuje: „Dakle vrli knjaz pjesnik može i na poprište književne javnosti onako kročiti, i onako isto pred svoje protivnike ravnodušno stati, kao što je čelik-vođa stajao pred Muktarem u Vučjem-dolu i pred Sulejmanom u svojim Brdima. 'Balkanskom caricom' danas naš narod može s ponosom reći da je stekao svoju dramu u najužem smislu te riječi, a to je zaista velika preimućnost.“

(2) O predstavi *Balkanska carica* i njenom autoru nadahnuto piše i Laza Kostić u bečkom listu *Neue frei Presse*. Kostić slika atmosferu u Podgorici za vrijeme prikazivanja *Balkanske carice*, daje ukratko fabulu drame i opis likova, pominje aktere na pozornici, ali i on najviše pohvala čuva za pisca-vladaoca Nikolu I: „Kad pak vladalac jednog, u najizvršnjem značenju riječi, ratobornog junačkog naroda, a poslije dva krvava rata, gdje je sam svojom glavom dijelio muke i opasnost sa svojim hrabrim vitezovima, a jednu od najljepših pobjeda svojim

vojvodskim darom odlučio – kada takav vladalac, – pošto je oružje položeno i mir u zemlji nastao – između ostalih djela kulture ode na dramsko pjesništvo: toga po mom znanju nije nikad bilo. Nikola I do sad je prvi i jedini predstavnik kneževa te vrste.“ Tekstove Sundečića i Kostića o *Balkanskoj carici* prenijelo je, na svojim stranicama, u nekoliko nastavaka, i novosadsko *Pozorište*.

Dvadesetak godina kasnije o događajima u Podgorici na Novu 1885. godinu piše i Simo Matavulj. Opisuje putovanje diletanskoga društva preko Rijeke Crnojevića i Skadarskoga jezera i o Staroj Podgorici kaže: „Stara Podgorica, sa krivim ulicam, sa šarenim kapijama i rešetkama na prozorima, sa drvećem po dvorištima, čini utisak kao ostale turske varoši, – kako kome, meni ugodan, jer mi se više sviđa intimni, domaći, u pravom smislu slobodan život, nego naš današnji varoški. Kao što sam ranije napomenuo, do nje se digla Mirkova Varoš, sa uparađenim, zbijenim zgradama, preglednija, zgodnija za današnje potrebe.“³⁹ Posebnu pažnju Matavulj će posvetiti pomenutima tekstovima i pjesmama Sundečića i Kostića. Za Kostićev *Epilog* Matavulj kaže: „Bijaše to krasna alegorija u odjeći prosto, spretnoj, kao salivenoj.“ O stihovima Sundečića zapisuje: „Sundečićev prolog u osamdeset stihova priča prošlost Zete, njenu samostalnost, poraboćenje i obnovljenu slobodu...“.

4. Pokretanje redovne domaće pozorišne produkcije u Podgorici

Kulturni događaji o svečanome dočeku nove 1885. godine, prisustvo knjaza Nikole I, članova dinastije, diplomatskoga kora i

³⁹ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 241. Matavulj je *Bilješke...* objavljivao u nastavcima, sa prekidima u *Letopisu Matice srpske* od 1898. do 1901. godine.

domaćih uglednika u Podgorici, sa jedne, te angažovanja u vezi sa pozorištem na Cetinju i Nikšiću tokom 1884. godine i odjek koji su u domaćoj, ali i stranoj periodici imali, sa druge strane, morali su ostaviti snažan utisak na prije svega kulturnu elitu, ali i na najšire slojeve žitelja grada na obalama Ribnice i Morače. Posebno, sve je to moralo uticati i na članove i rukovodstvo Podgoričke čitaonice kao jedini organizovani dio kulturnih i javnih poslenika. Da li je uz to bilo i indirektnih ili direktnih sugestija sa „najvišega mjesta“ ne možemo tvrditi, ali uostalom kao i u slučaju svih iole većih javnih pregnuća držimo da takvu mogućnost ne treba nikada isključivati. Bilo kako bilo, ali na vanrednoj šednici Društva podgoričke čitaonice, koja je održana: „ispred bijelih poklada“ (neđelja pred početak šestoneđelnoga posta do Uskrsa) odlučeno je da se na Uskrs te godine prikažu tri dramska djela. Pošto je, kako će naglasiti u periodici: „U početku tekuće godine jedan fenomen – prvo pozorje 'Balkanske carice' kao da je na ovom zemljištu, gdje se veličanstvene pojave prošlosti zbivaše – pokrenuo oduševljenim zanosom kod pomenutoga društva želju da se i kod nas zavede dobrovoljno pozorišno društvo.“

U skaldu sa odlukama na svojoj šednici članovi Čitaoničkoga društva: „Podijelivši svoje uloge po daru i sposobnostima“, vriedno su se pripremili: „U tečaju posta živo učilo i tačno prisustvovalo svim probama“ i uspjeli da pripreme, te o Uskrsu 1885. godine u tri večeri prikažu pozorišne predstave. O dramskim djelima koja će se prikazivati takođe su se dogovorili na šednici Društva. Izbor je ne slučajno pao na dramu *Maksim Crnojević* dr Laze Kostića, te komedije *Pola vina pola vode* Koste Trifkovića i *Šaran* Jovana Jovanovića. Članovi Podgoričke čitaonice su se vriedno pripremali i kako će sami istaći jedva dočekali Uskrs te godine kako bi prvo prikazali dramu *Maksim Crnojević*.

Prvo veče kada je prikazana Kostićeva drama velike kiše su spriječile publiku da kako se očekivalo masovno prisustvuje predstavi. Drugo veče prikazane su jednočinke *Pola vina pola vode*

Koste Trifkovića i Šaran Jovana Jovanovića-Zmaja. Ovoga puta publike je bilo mnogo više, dok je treće večeri, kada je ponovo prikazan *Maksim Crnojević*, gledalište bilo dupke puno. Podgoričkoj publici je, dakle prikazan isti repertoar kao i cetinjskoj godinu dana ranije, naravno osim *Balkanske carice*, koja iziskuje mnogo više napora u pripremi i brojniji glumački ansambl. Sigurno da je više razloga pogodovalo ovakvome izboru dramskih djela. Autori prikazanih djela (Kostić, Jovanović) bili su u velikoj milosti knjaza Nikole I. Kostić je nedugo po prikazivanju njegove drame na Cetinju i sam na duže vrijeme prispio u crnogorsku prijestonicu, a sa Jovanovićem je Knjaz bio u stalnom kontaktu pozivajući ga da na duže vrijeme dođe u Crnu Goru. Mada se neće nastaniti u Crnoj Gori, Knjaz je Jovanoviću poklonio kuću sa maslinjakom u Baru koju će koristiti njegov brat Kornelije. Treba takođe imati u vidu da je radnja Kostićeva komada vezana za Žabljak, Zetu i u narodu vrlo prisutnu slavu dinastije Crnojević, ali svakako i to što su neki od učesnika u predstavama na Cetinju sada bili nastanjeni u Podgorici, a to u pripremi predstava sasvim sigurno nije bilo bez praktičnoga značaja.

Posebnu pažnju je, razumljivo privukla predstava *Maksim Crnojević*, đe su uloge tumačili: Stevan Raičković (*Dužde od Mletaka*); Đorđe Stanić (*Đorđe, sin mu*); Gorde Vukotić (*Anđelija, ćerka*); Marica Radević (*Fileta, udovica Duždevog sina Marka*); Bajo Bracanović (*Ivo Crnojević*); g-đa Vukotić (*Jevrosima, žena mu*); Stevan Gvozdrenović (*Miloš Obrenbegović*); Stevan Lukačević (*Maksim Crnojević*); *Vojvode*: Risto Marković (*Kapetan Jovan*); Đorđe Čakić (*Ilija Liković*); Jovan Pejanović (*Milić Šeremetijević*); Marko Pejanović (*Đuro Kujundžić*); Zarija Radičević (*Nadan Bojmir*); Miloš Ulić (*Radoje Crnogorac*); Zarija Gvozdrenović (*Obrazina*) i Lazo Vrbica (*Vinonoša*).⁴⁰

⁴⁰ Vidi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 133–135.

O postignućima na sceni Dobrovoljnoga pozorišnog društva javiće dopisnik *Glasa Crnogorca* iz Podgorice: „Samim dejstvjućim snagama može se reći da su izuzev male iznimke kao lokalnog nariječja i teškoće pri potpunom svaćanju mimićki pokreta, svi u opšte dobro odigrali svoje uloge.“ Napomenućemo i to, kako je naglašeno u štampi, da stranci prisutni u publici nijesu mogli vjerovati da su ovo prvi koraci na otvorenoj sceni ćlanova Dobrovoljnoga pozorišnoga društva Podgorićke ćitaonice: „koje nije imalo prilike pozorišne vještine vićati“.⁴¹

Prikazanima predstavama sa kojih je prihod išao u korist ćitaonice, kao i onima koje obećava da će ubuduće pripremiti prvo ćitaonićko pozorišno društvo u Podgorici Źeli: „da upozna mjesnu publiku sa istorijskom prošloću, Źivotom i obićajima svoga naroda.“ Pored uspjeha sa prikazanima predstavama treba pomenuti da su početkom aprila te godine ćlanovi Podgorićke ćitaonice svećano obiļeŹili jubilej posvećen uspomeni na prosvetitelje Ćirila i Metodija. Naveće, ćlanovi Ćitaonice su zapalili nekoliko baklji ispred školskoga zbanja i pošli praćeni iskupljenim graćanstvom uz pjesma i uzvike kroz varoš do kuće Ĺe je smještena Ćitaonioca. O proslavi u Podgorici, uz ćestitke jubileja upućen je telegram Cetinjskoj ćitaonici. Ovaj pozdrav iz Podgorice uz slićne poruke iz drugih mjesta Crne Gore objaviće *Glas Crnogorca*.

Krajem aprila 1885. godine stigla je vijest o tuŹnome događaju koji će zadesiti vladajuću porodicu Petrović. U Moskvi, Ĺe se nalazila na školovanju, 25. aprila umrla je knjaginjica Marija,

⁴¹ (B.) „Podgorica, 2. aprila“, *Glas Crnogorca*, XIV/1885, br. 13, str. 3. Treba istaći – predstave prikazane o Uskrsu, 24. 25. i 26. marta 1885. godine možemo oznaćiti kao početak organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga Źivota u Podgorici, pa bi o tome, drŹimo valjalo povesti više raćuna pri odrećivanju i obiļeŹavanju jubileja u ovoj oblasti i kulturi uopšte, bar kada je Podgorica u pitanju.

kćer knjaževskoga para Nikole I i Milene. Zbog dvorske i opšte žalosti, prekinuće se kontinuitet proslava i svečanosti u Crnoj Gori, a samim tim i značajnijih kulturnih dešavanja. Te godine će tek rođendan i kasnije imendan knjaza Nikole I biti nešto bogatije obilježeni.

Poslije prikazanih predstava o Uskrsu nije više bilo znatnijih aktivnosti Društva podgoričke čitaonice. U široj vijesti koju u *Glasu Crnogorca* potpisuje: *Jedan pridošljak Zećanin*⁴² saznaćemo za neke od razloga relativne pasivnosti ovoga društva. Na skupštini Društva koja je održana pod sam kraj 1885. godine izabrana je nova uprava jer je: „ova kulturna ustanova bila ukočena starom upravom“. Staroj upravi, za vrijeme koje je Društvo, iz godine u godinu, imalo svega 15–30 članova, stvorila se opozicija od nezadovoljnih članova i kada je, kako se kaže, ova dovoljno narasla izabrala je novo rukovodstvo. U novu upravu Društva izabrali su: „za predsjednika g. Prota Zariju Popovića, za podpredsjednika g. Mata Čakića trgovca, za sekretara g. Zariju Radičevića učitelja, za sekretara g. Neša Stanića i za bibliotekara g. Stevana Raičkovića.“ Ubrzo po izboru nove uprave broj članova društva je narastao na preko 50.

Tokom druge polovine osamdesetih godina 19. stoljeća na stranicama *Glasa Crnogorca* takoreći iz broja u broj srijetamo spiskove sa imenima donatora i visinom priloga, te preglede načina trošenja tako prikupljenih sredstava na izgradnji Zetskoga doma, prvoga zdanja za potrebe kulture u Crnoj Gori, koji se na Cetinju gradio po projektu Josipa Sladea, arhitekta iz Trogira. Tokom 1886. godine Slade je pratio izgradnju ovoga zdanja, obilazio izgradnju Nikšića, te puta Nikšić–Podgorica kao i Podgoricu đe se podizala Mirkova varoš na sred koje će

⁴² (V. B.) „PODGORICA, 15. januara“, *Glas Crnogorca*, XV/1886, br. 5, str. 3.

biti podignut spomenik ocu knjaza Nikole I, Velikome vojvodi Mirku i junacima ratova iz 1862. godine. Na velikoj svečanosti koja je održana na Mitrovdan – imendan oca i mlađega sina knjaževoga – svečano su osveštani Mirkova varoš i spomenik. Na svečanosti je po posebnome pozivu delegacije građana Podgorice prisustvovao knjaz Nikola I. Govoreći na na svečanosti okupljenome narodu knjaz Nikola I je istakao: „Ja sam radostan i zahvalan vrijednom stanovništvu Podgorice, koji podiže ovu varoš, što je sa svojom željom da joj dadne ime Mojega Roditelja, ka slavnog Vojskovođe u onom ratu, susrelo se sa Mojom sinovljevom ljubavlju koja ne izumire prema slavnoga spomena Ocu i sa Mojim Vladalačkim dugom prema junačkom vojskovođi crnogorskom.“

Na osnovu dokumenta koji se čuva u Državnome arhivu Crne Gore moglo bi se pretpostaviti da je bilo određenih aktivnosti u vezi prikazivanja predstava u Podgorici i u drugoj polovini 1886. godine. Podgoričko čitaoničko društvo naime, početkom decembra pita upravu crnogorskoga Dvora što će biti sa „pozorišnim stvarima“ koje su svojevremeno poslate na Cetinje. Eventualne aktivnosti su mogle biti inspirisane činjenicom da je u to je vrijeme *Balkanska carica* već štampana, te da se pripreme za prikazivanje ove drame vrše i u drugima gradovima Crne Gore. Knjaževa drama je prikazana u Nikšiću o Nikoljdanu 1886. i o dočeku Nove 1887. godine. Krajem 1886. godine i na Cetinju su vršene pripreme za ponovno prikazivanje *Balkanske carice* o Nikoljdanu. Željelo se da predstava bude prikazana u, iako još nedovršenome, Zetskome domu, pa su i radovi usmjereni ka uređivanju centralne prostorije. Međutim, javne predstave *Balkanska carica* u Zetskome domu na Cetinju po svoj prilici nije bilo o Nikoljdanu 1886. godine. Da li je predstava ipak odigrana u Dvoru za uži krug gledalaca, i pored jasnih nagovještaja i konstatovanih zapisa u dokumentima nijesam mogao sasvim pouzdano utvrditi.

Poslije prikazivanja predstava o Uskrsu 1885. godine pozorišna produkcija u Podgorici ipak nije zamrla, možemo je naime pratiti krajem osamdesetih i početkom devedestih godina 19. stoljeća. Crnogorska štampa će zabilježiti predstave koje je Diletantsko pozorišno društvo Podgoričke čitaonice prikazivalo tokom januara, iz godine u godinu, od 1888. do 1891. godine. Zaslužuje posvetiti pažnju predstavama koje su u Podgorici prikazane tokom pomenutoga perioda, početkom te četiri godine.

Krajem januara, 1888. godine, u Podgorici će Čitaoničko društvo dva puta prikazati predstavu *Balkanska carica*. Prvi put predstava je data 26. januara, a drugi put šutradan, 27. januara, na sam dan proslave oslobođenja u novome čitaoničkome domu koji se nalazio u Mirkovoj varoši: „27. januar kao dan kada je pređe devet godina crnogorska vojska zauzela Podgoricu, a s njom oslobodila i prisajednila crnogorskoj knjaževini divnu Zetu, svake godine se popraćao običnom svečanošću. Ove godine svečanost je bila uveličanija.“⁴³ Prva predstava prikazana je na večer praznika u dotadašnjem lokalnu Čitaonice: „Na sedam časova poslije podne bijaše dvorana prepunjena publikom, i otpoče predstava, koja je trajala do jedanaest.“

Šutradan, na dan praznika, samo seljenje Čitaonice je izvedeno ceremonijalno tako da predstavlja dio programa proslave: „Najprije se dignu narodne zastave, koje bijahu u lokalnu čitaoničkom, i pođu naprijed, za tijem društvo po redu nosaše stvari čitaoničke. Uz dugi red svečanog sprovoda, bijaše mnoštvo naroda praćeno harmoničnim pjevanjem pjevačke družine. Kad se stiže u Mirkovoj varoši pred novi stan čitaonice, izađe stanovništvo Mirkove varoši na susret sa mnogobrojnim zdravicama, đe se je napijalo i zdravilo Njegovom Visočanstvu i Velikom Vojvodi Zetskom, pokrovitelju našem, uz mnogobrojno

⁴³ Z. [aharija] Radičević, „PODGORICA, 28. januara“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 6, str. 3.

klicanje: *Živio!*“ Naveče, poslije useljenja Podgoričke čitaonice u nove prostorije i prigodne svečanosti na kojoj je govorio Tomaš Vukotić, prikazana je predstava *Balkanska carica* pred dvoranom punom gledalaca: „sve tri vjeroispovijesti“. Izvještavajući sa ovih predstava, Zarija Radičević, nažalost, ne saopštava ništa pobliže o nosiocima uloga i njihovim postignućima na sceni. Radičević će ipak, doduše sasvim kratko, konstatovati: „... Ne gledajući na to što predstavljajući bijehu novajlije u ovoj struci, publika je opet sasvim zadovoljna bila...“

I naredne godine, istim povodom u Podgorici je prikazana *Balkanska carica*. Društvo podgoričke čitaonice je čestitalo knjazu Nikoli I Novu 1889. godinu, a nešto kasnije obavještava telegramom ministra prosvjete da: „povodom desetogodišnjice oslobođenja“ namjerava da prikaže *Balkansku caricu* i traži za učiteljicu, koja treba da učestvuje u predstavi, dozvolu: „bez koje usteže se primiti ponuđenu ulogu“.⁴⁴

Iz opširnoga pregleda proslave desetogodišnjice oslobođenja Podgorice u kojemu se kaže: „26-og u oči svečanosti, započeta je osvjetljenjem Mirkove varoši, naročito junačkog u njoj spomenika Velikog Vojvode Mirka Petovića.“, možemo saznati da je Društvo podgoričke čitaonice imalo uspjeha sa predstavom koja, kako je počela: „Na 7 i po sati...“ tako je: „na 11 sati u večer završena pjevanjem himne.“ U predstavi su igrali: Marko Špadijer (*Ivan Crnojević*), Božo Bošković (*Đorđe*), Stanko B. Marković (*Stanko*), Pava Petković (*Danica*), Vasiljka Gvozdenović (*Marta*), Lazo Vrbica (*Dean*), Marko Pejanović (*Perun*), Jovan Pejanović (*Ivo, guslar*), Zaharije Gvozdenović (*Uglješa*), Božo Belević (*Ibrahim aga*) i Zaharije Radičević (*Starac*).

⁴⁴ NMCG-BAO, F.: N I, K.: 1889, br. 2; DACG, MPiCP-1889, Fas.: 5, br. 23.

Autor priloga⁴⁵ u *Glasu Crnogorca* će ukratko dati ocijene individualnih postignuća diletanata na sceni. No, prije nego što će iskazati ocjene o predstavljacima, autor saopštava svoj stav o pozorišnoj kritici koja je od 1884. godine počela praviti prve redovne korake u Crnoj Gori. „Neka mi ne upišu u grijeh g. g. članovi predstavljači, što sam namjeran ovdje malu ocjenu izreći kako u interesu pretstave uopšte, tako i njih ponaosob; jer je poznato da bez kritike nema ni popravke. Istina, ovdje nije umjesna stroga kritika, jer je ovo društvo dobrovoljno, koje nije odano toj struci umjetnoj, a koja se pored svojih poslova i domaćih potreba angažovalo i položilo ne mali trud oko učenja svojih uloga; što neka im služi na čast i pohvalu!“

Za M. Špadijera (*Ivan Crnojević*), kritičar kaže: „može se reći da je potpuno razumio svoju ulogu“, dok Bošković u trećem činu nije dobro igrao kao u prvom dijelu predstave. S. B. Marković, nosilac glavne uloge, za 4–5 dana koliko je spremao ulogu nije najbolje uspio: „pokazao se monoton, tako da malo mimike a nimalo uzbuđenosti nije pokazao.“ Ženske role su uglavnom dobro odigrane. Vrbica (*Dean*) je odigrao ulogu na opšte zadovoljstvo, dok je M. Pejanović (*Perun*) igrao dobro – „samo preporučuje mu se, da ubuduće prirodnim glasom govori, a nipošto da ga izmajstoriše kao ovaj put.“ Kritičar dalje napominje da su nosioci manjih uloga suviše „brzali u izgovaranju svojih manjih uloga“. Po završetku trećeg čina: „...deklamovao je posvetu ‚Balk. Carice‘, gosp. Mujo M. Adžiahmetović, učitelj muhamedanske osn. škole na opšte zadovoljstvo.“ Na kraju priloga o proslavi se ističe da treba nastaviti sa predstavama kako bi Društvo čitaonice prikupilo sredstva: „eda bi doživjela samostalni lokal...“ .

⁴⁵ (S. L.), „Podgorica, 28. januara“, *Glas Crnogorca*, XVIII/1889, br. 6, str. 3. navodimo po: Luka I. Milunović, Ljiljana Milunović, *XXVII, Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916*, Cetinje, 2006, str. 102.

Povodom proslave godišnjice oslobođenja Podgorice i *pitome Zete* Čitaoničko društvo je 1890. godine, krajem januara organizovalo veoma interesantni kulturni program. U okviru programa i ove godine je prikazana *Balkanska carica*. Crnogorska periodika će u najavi objaviti sadržaj programa, a kasnije i opširniji izvještaj iz pera pošetioca koji za sebe kaže da nije Podgoričanin, tj. da je stranac.⁴⁶ U izvještaju će posebno biti skrenuta pažnja na odigranu predstavu. Iznijeti su i razlozi zašto je data ista predstava kao i prošle godine: „s obzirom na mjesnu publiku, čije je ukus za spoljašnjim sjajem. Sablje, koplja, mačevi, borba, mejdani itd. toga, svega ima u *Balkanskoj Carici*, a da se takva koja drama traži u oči, vremena nije bilo.“ Uz primjedbu da je publike moglo biti i više, posebno činovnika, autor izražava čuđenje, traži uzroke i zaljučuje: „Ako je koji od njih nekada zavirio u koje veće satrno pozorište, omalovažavanjem mjesnoga želi da pokaže svoje znanje, nauku i veličinu. Pusta sujeta!“ O samoj predstavi, bez ulažena u detaljnije ocjenjivanje predstavljača, u opisu programa svečanosti se zaključuje: „Uzimajući u obzir vrijeme, mjesto, okolnosti i početništvo predstavljača, ja mogu sa punim pravom i uvjerenjem reći da je ista predstava ispala vrlo dobro.“

Koliko su u ono vrijeme pažljivo praćeni svi aspekti ocjena datih u ovakvim izvještajima pokazuje naknadno reagovanje potpisano sa „jedan činovnik“, a koje će *Glas Crnogorca* objaviti dva broja kasnije. Na konstataciju da je moglo biti više činovnika na svečanosti u reagovanju se ističe da je tome razlog: „vladajuća bolest ove nećelje“, te dalje napominje: „da su činovnici oni, koji drže sadašnju čitaonicu i koji je svakom zgodom pomažu, pa da oni to ne čine možda bi naša čitaonica već davno usnula bila“. Interesantno da se i urednik *Glasa Crnogorca* ovim povodom našao pobuđen da saopšti nadu kako

⁴⁶ J. B. M., „Podgorica, 6. februara“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 7, str. 2.

će objavljivanjem ovoga reagovanja svi biti zadovoljni te da „neće tražiti više zadovoljenje“ zbog „preuhitrene zamjerke“. No, vratimo se samom toku svečanosti u Podgorici početkom devedesetih godina 19. stoljeća.

Uz poziv na svečanost, koja je najavljena za 27. januar 1890. godine u prostorijama osnovne škole, Društvo podgoričke čitaonice objavljuje da će se program sastojati iz tri dijela. Prvi dio, pored prigodne bešede, čini još 7 tačaka recitovanja i pjevanja hora Društva čitaonice koji na violini prati kapelnik vojne muzike Frantušek Vimer.⁴⁷ Drugi dio programa svečanosti činila je predstava *Balkanska carica* za koju su, što nije bilo uobičajeno već u najavi, uz režisera (Đ. Stefaneli i Nešo Stanić) i suflera (*šaptaće* g. Lazar Vrbica) objavljena imena nosilaca uloga. Tako smo dobili mogućnost za detaljniju rekonstrukciju glumačke podjele za pozorišne predstave date u Podgorici. Zaslužuje pomenuti učesnike u ovome znatnome kulturnome događaju: Marko Špadijer (*Ivan-beg Crnojević*), Zaharije A. Gvozdenović (*Đorđe Crnojević*), Božo J. Bošković (*Stanko Crnojević*), Stevan Raičković (*Knez Dean*), Mihali S. Vrbica (*Knez Perun*), Katarina Ajherova (*Danica, kći Perunova*), Janica Šćepović (*Marta, njena drugarica*), Božo J. Belojević (*Ibrahim-aga*), Risto Pavićević (*Vojvoda Lale*), Marko Zlatičanin (*Vojvoda Pipo*), Petar Čolanović (*Vojvoda Kraso*), Spaso M. Gvozdenović (*Vojvoda Hoto*), Ilija Šćepanović (*Vojvoda Vaso*), Milija Belojević (*Vojvoda Oliver*), Kosta Stanić (*Vojvoda Dabiživ*), Božo Belojević (*Vojvoda Kaleta*), Nešo Zec (*Vojvoda Ostoja*), Tomo J. Bošković (*Kapetan Jovan*), Zaharije Radičević (*Starac, prorok*), Jovo Blagović (*Ugleša*), Jovan Pejanović (*Ivo*,

⁴⁷ Tri godine poslije dolaska kapelnika Františka Vimera (1889. g.) i reosnivanja Crnogorska vojna muzika će biti stacionirana u Podgorici. Vidi: Luka I. Milunović, „Crnogorska vojna muzika (banda)“ u: Luka I. Milunović, Stevan B. Radunović, *Crnogorska vojna muzika*, Cetinje–Podgorica, 2010, str. 5–34.

Guslar), Spaso M. Gvozdenović (*Prvi ranjenik*), Jovo M. Pejović (*Drugi ranjenik*), Savo Rogošić (*Jedan časnik*), Zaharije Rogošić (*Prvi vojnik*), Kosta Stanić (*Drugi vojnik*), Risto Pavićević (*Treći vojnik*) Mustafa Adžiahmetović (*Osman paša*), Ablah Lumanović (*Selim paša*) i Ethem Vodopić (*Jedan beg*).

U trećem djelu programa svečanosti Društveni hor je uz Vimerovu pratnju na violini otpjevao *Brankovo kolo* – kompoziciju dr Jovana Pačua. U najavi programa, koji je datiran 17. januara, objavljene su i cijene ulaznica: I red 1 fijorin; II red 40, i stajanje 20 novčića. Sa vijestima o znatnijima aktivnostima članova Podgoričke čitaonice na pripremi obimnijih programa srešćemo se ponovo krajem 1890. godine

Pripremajući se da obilježi predstojeći jubilej – 10 godina od svoga osnivanja, Podgorička čitaonica je 9. decembra 1890. godine donijela odluku da tom prigodom u Mirkovoj varoši položi kamen temeljac svom novom domu. Izgradnja će se, kao i Zetskoga doma na Cetinju, finansirati приходima čitaonice i dobrovoljnima priložima. Na istoj šednici je, uz konstataciju da je i do sada pozorišno društvo „svake godine davalo po nekoliko prestava“, odlučeno da se tokom januara prikažu dvije predstave: *Boj na Kosovu* (predstava najavljena za 14. I 1891. g) i *Balkansku caricu* (najavljena za 27. I 1891. g).

Prema najavi u štampi Društvo podgoričke čitaonice će biti veoma agilno već od prvih dana 1891. godine. Utvrđen je program i upućen preko štampe javni poziv za zabavu 14. januara (Sv. Sava). Objavljene su i cijene ulaznica (I red = 1 fijor. II = 68 nov. i III = 34 nov.), uz napomenu da je čist prihod namijenjen „građenju novog čitaoničkog lokala“. Program zabave je, kao što je to već bilo uobičajeno, imao tri dijela. Prvi dio programa je pored prigodne bešede Baja Bracanovića,⁴⁸ imao šest

⁴⁸ **Bajo Bracanović**, učitelj, kasnije školski nadzornik, ugledni kulturni djelatnik, bio je prvi profesionalni arhivski radnik zapošljen u arhivu

tačaka deklamacija i pjevanja hora pod rukovodstvom F. Vimera. Drugi, za nas interesantniji, dio programa je bio predstava *Boj na Kosovu* koju je pripremila Dobrovoljno pozorišno društvo čitaonice. U najavi programa je navedeno da je predstavu režirao Vasilj Đinovski,⁴⁹ da će sufler biti Lazar Vrbica, te imena nosilaca uloga: Stevan Raičković (*Lazar, car srpski*), Marko Pejanović (*Jug Bogdan, njegov tast*), Raka Radonjić (*Mara Branković, kćer mu*), Jane Šćepanović (*Vukosava Obilićka, kćer mu*), Zaharije Radičević (*Vuk Branković, zet mu*), Božo Bošković (*Miloš Obilić, zet mu*), Jovan Pejanović (*Banović Strahinja, vojvoda*), Tomo Bošković (*Milan Toplica, vojvoda*), Vidak Pejović (*Ivan Kosančić, vojvoda*), Luka Pišteljević (*Boško Jugović*), Božo Boljević (*Murat, car turski*), Mustafa Adžiahmetović (*Bajazit, sin mu*), Zaharija Gvozdrenović (*Jusuif-paša, poslanik*), Lazar Vrbica (*Osman-paša*), Jovo Pejević [Pejović] (*Uhoda, Turčin*). Treći dio programa je sadržao samo dvije tačke – guslarsku numeru i još jedan nastup hora pod upravom Frantičšeka Vimera, kapelnika Crnogorske vojne muzike.

Knjaževine Crne Gore od avgusta 1895. godine. Poznata je njegova zakletva pri stupanju na dužnost u arhivu. Tragično je okončao život 13. XI 1895. godine u 38. godini života. (Vidi: *Prosvjeta*, 1895, str. 546; *Glas Crnogorca*, XXIV/1895, br. 47, str. 3 i 4) O razvoju arhivske službe u Crnoj Gori vidi: Slavka Jovičević, Ljiljana Milunović, *Propisi u arhivskoj službi u Knjaževini Crnoj Gori*, Cetinje, 2002.

⁴⁹ **Vasilje Đinovski:** Braća: Vasilije-Vasilj, Teofil i Aleksa, rodnom su iz Galičnika, Debarski okrug – Makedonija, gdje su, učeći od svog oca postali slikari, rezbari, ikonopisci i živopisci. Dolaze u Crnu Goru (prvo Vasilj) od 1872. godine na poziv mitropolita Ilariona Roganovića. Stalno se kasnije naseljavaju u Podgorici. Indeks ikona i ikonostasa koji su uradili za manastire i crkve u Crnoj Gori od 1873. do 1914. godine sadrži više od 70 odrednica. Vidi: Anđe Kapičić, „Braća Đinovski – ikonopisci i živopisci“, *Glasnik CANU* – Odjeljenje umjetnosti, 1995, knj. 14, str. 155–226.

U izvještaju (datiran baš na 27. januar) sa proslave dana oslobođenja Podgorice u osvrtu na predstavu prikazanu 14. januara, osim napomena da je pošeta bila veoma brojna, te da je između činova svirala Crnogorska vojna muzika pod Vimervom upravom, neće biti širega izvještaja. Pažnja Neša Stanića, dopisnika *Glasa Crnogorca* iz Podgorice, bila je zaokupljena opisom svečanoga polaganja kamena temeljca za čitaonički dom u Mirkovoj varoši kako je najavljeno i velikim narodnim veseljem koje je trajalo tokom čitavoga dana. O predstavi *Balkanska carica* planiranoj da se odigra naveče toga dana Stanić, međutim ništa ne saopštava, pa nas ostavlja bez potvrde da je uopšte odigrana. Ostaje otvoreno pitanje da li su članovi čitaoničkoga društva budući zauzeti pripremama početka građenja doma uopšte mogli da pripreme planiranu i najavljenju predstavu.

Plan za buduće zdanje čitaoničkoga doma izradio je Vasilj Đinovski.⁵⁰ „Zgrada biće jedan metar na površini zemlje od pragova do korniža, met. $\frac{3}{4}$ šupljina prozora, široka m. 1.10 a visoka 2.40, [vrata], široka m 1.50 a visine m. 3.20, kako vrata tako i prozori biće na kompas izrađeni, na okol građevine dolje podnu biće cok, ozgor ispod tigala mjesto kotala biće korniž koji će ukrasiti građevinu, skale za ulaznicu od tri stepenice u polukrug, kako cok. Pražice od vrata, i prozora, tako kantuni, korniži i skale, biće od finog ljubovickog kamena najfinijom radnjom ođeljani.“ Objavljena su i imena prvih donatora.⁵¹ Prilozi za izgradnju čitaonice pristizaće tokom čitave te, ali i naredne 1892. godine.

⁵⁰ Nešo Stanić, „Podgorica, 11. februar“, *Glas Crnogorca*, XX /1891, br. 8, str. 2.

⁵¹ Tokom godine *Glas Crnogorca* će u više navrata objavljivati donacije i imena donatora za izgradnju čitaoničkoga doma u Mirkovoj varoši (vidi: *Ibidem*, br. 11, str. 3; br. 13, str. 4; br. 19, str. 3. i dalje).

Pregled kulturnih preguća u Podgorici poslije Veljega rata do formiranja pjevačkoga društva *Branko* početkom 1892. godine završavamo opisom Mirkove varoši. Opis koji donosi *Glas Crnogorca* je iz pera mladića koji su 1892. godine pošli na izlet od Cetinja do Nikšića i to svoje putovanje opisali u feljtonu (čak sedam nastavaka): „Nova, Mirkova varoš, zaista je divna; njen plan i raspored može se uvrstiti među ma koje mu drago svjetske gradove. Komadić smo se zadržali na glavnoj četvorougloj pjaci, koja je veličanstvena kako prostorijom tako i rukosadom svakovrsnog drveća. Na sred nje je ‘Mirkov spomenik’ ograđen vještačkom gvozdеном rešetkom, kojoj sa četiri ćoška gore i svijetle četiri velika i lijepa fenjera. Na pijaci okolo spomenika jest *Veliki pazar*“ ... „Glavna pijaca zahvata raskrsluicu pet prostranih i dugačkih ulica, koje se zovu: „Glavna ulica“, „Prizrenska ulica“, „Piperska ulica“, „Zetska ulica“ i „Kučka ulica“. Pijaca je lijepo i solidno nasuta a uvijek puna naroda.“⁵²

5. Razmišljanja o porukama

Pregled kulturnih zbivanja u Podgorici poslije Veljega rata zaustavili smo u momentu formiranja Pjevačkoga društva *Branko* čime je, može se slobodno reći, otvorena nova stranica

⁵² B. Z. G., „Deset veselih dana“, *Glas Crnogorca*, XXI/1892, br. 52, str. 3. Slična zapažanja iznosi i profesor Kazanjskoga univerziteta, episkop dr Aleksandar Aleksandrov koji je Podgoricu pošetio 1893. godine kao uzvanik na proslavi 400 godina crnogorskoga štamparstva i izdavaštva. U svome djelu posvećenome Crnoj Gori dr Aleksandrov kaže: „Nova varoš je svečano ukrašena zbog dolaska gostiju; ima široke duge ulice i veliki trg; tu već stanuju pravoslavni. Zgrade ovdje imaju potpuno novi, evropski izgled; u gradu postoje biblioteka i čitaonica.“ (Aleksandar Aleksandrov, „O Crnoj Gori“ / Marina Martinović, Podgorica, 2006, str. 80).

Pazar u Podgorici

u organizovanju kulturnoga života u Knjaževini Crnoj Gori.⁵³ Do kraja 19. stoljeća pored Podgorice slična nova društva dobijaju: Cetinje (Društvo *Gorski vijenac*) Nikšić (Društvo *Zahumlje*) i Ulcinj (*Ocinjsko pjevačko društvo*).⁵⁴ U narednome stoljeću proces se širi (Pjevačko društvo, Cetinje) zahvatajući i druge gradove u Crnoj Gori: Danilovgrad (Društvo *Jedinstvo*), Bar (Društvo *Bratimstvo*). U sljedećemu talasu, uz pjevačka, t. j. društva koja su saglasno odrednici u nazivu dominantno okrenuta angažovanju u kulturi, počelo je formiranje zanatlijskih, a odmah zatim i radničkih društava. Formiraju se društva koja će se pored kulturnih aktivnosti mnogo intenzivnije baviti nizom pitanja iz socijalnoga miljea. Osnivanjem Društva *Branko* u Podgorici potpuno je prekinuta apsolutna dominacija čitaoničkih društava, koja u posljednjoj deceniji 19. stoljeća

⁵³ Autor širega teksta u *Glasi Crnogorca* (1892. god.) o osnivanju društva *Branko* između ostaloga ističe: „Držim da imamo i pravo ponositi se! Veli se: ‘svaki početak je težak!...’ a mi evo slomismo tu teškoću osnovavši prvo crnogorsko pjevačko društvo, dajući tim i braći po drugim našim varošima lijep primjer svijesti pregalaštva i rodoljubivog požertvovanja.“ Početak učenja horskoga pjevanja pod vodstvom Františka Vimera vezuje se za sam početak marta mjeseca, a odluka o organizovanju društva u pravom smislu riječi (odbor, pravila) za dane pred Uskrs 1892. godine (5. april) kada je i odlučeno o imenu. Na Uskrs 1892. godine je bio i prvi javni nastup Društva.

⁵⁴ Vidi: Dušan J. Martinović, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD „Njegoš“ – Cetinje*, Podgorica, 2006, str. 9–33.

počinju posustajati u radu, te gubeći dah u djelovanju prepuštaju primat u organizovanju kulturnih manifestacija novoformiranim organizacijama. Ovo se poglavito odnosi na veća mjesta, dok će se i dalje, paralelno sa opisanim procesom, u manjima mjestima i selima osnivati, ili reosnivati, čitaonička društva sve do kraja egzistencije suverene države Crne Gore.

Umjesto eksplicitnih zaključka, koji bi zahtijevali širu dokumentacionu podumijentu i na njoj čvrsto oslonjene opsežnije analize i razmatranja⁵⁵, za ovu priliku ćemo u najkraćemu skrenuti pažnju na određene karakteristike kako čitaoničkih,⁵⁶ tako i drugih društava koja se formiraju u Knjaževini Crnoj Gori, te ukazati na osnovne razlike, koje bi mogli posmatrati i kao svojevrsne indikatore tendencija u kretanju crnogorskoga društva tokom decenija sa kraja 19. odnosno početka 20. stoljeća.

Pri razmatranju ma koje društvene pojave ili događaja u Crnoj Gori treba stalno imati na umu osnovnu karakteristiku njenoga

⁵⁵ Razmatranja izbora sadržaja kulturnih programa, njihovih nosilaca, te povoda i načina realizacije, kao i ostvarenoga uticaja na crnogorsko društvo od Berlinskoga kongresa do donošenja Ustava smatramo potrebnim i veoma značajnim radi potpunijega razumijevanja ponašanja naroda i države u nastupajućem vrtlogu međunarodnih strujanja tokom druge decenije 20. stoljeća. Da ovakva razmatranja danas držimo dodatno interesantnima upućuju nas bar dva dobra razloga: (1) isti međunarodni status naše države i (2) mnoge tekuće pojave u društvu vuku korijene, ili su analogne onima iz pomenutoga perioda.

⁵⁶ Pored djelatnosti istaknute u nazivu (čitaonice, biblioteke) čitaonička društva kao dugo jedni organizovani punktovi realizuju programe iz oblasti kulture i javnoga života uopšte čemu smo ovđe posvetili pažnju. O tome smo šire pisali na drugome mjestu: Luka I. Milunović, „Crnogorske čitaonice i pozorišni život“, *Arhivski zapisi*, XIV/2007, br. 1–2, str. 87–112. Skrećemo pažnju na 11 zaključaka; te takođe Ibid, „Teatar u kulturnom i javnom životu Crne Gore na razmeđu 19. i 20. stoljeća“, (međunarodni naučni skup „Nikola I Petrović Njegoš u društvenom životu Crne Gore i Balkana“) *Istorijski zapisi* LXXXIII/2010, br. 4, str. 191–213.

ukupnoga razvoja poslije Veljega rata. Imenom, to je stalno loša situacija na prihodnoj strani državnoga budžeta. Prirodni potencijali i drugi preduslovi bržega razvoja (luke na primorju, plodne ravnice i šume u zaleđu, pa i domaći kadrovski potencijal koji je, iako sporo, ipak snažio) stečeni uglavnome proširenjem države, koje je ostvareno zahvaljujući ratnima i diplomatskima uspjesima, nijesu iskorišteni (adekvatno stavljeni u funkciju razvoja) pa su opšta nedostatnost i siromašina bile stalno sveprisutne. Trajno loše ekonomsko stanje, uz uticaje arhaičnoga načina vladavine⁵⁷ i uticaja spoljnih faktora koji nijesu uvijek bili usmjereni u pravcu potpore interesa egzistencije države, moralo se snažno odraziti na formiranje društvenoga bića u Kraljevini Crnoj Gori, a samim tim i na neposredne reakcije društva koje su zahijevali izazovi tokom druge – ratne decenije 20. stoljeća. Ne ulazeći ovom prilikom u razloge za ovakvo stanje, uz iznešeno valja naglasiti: kontinuirane finansijske probleme države koji su neprestano iznova nastajali i kontinuirano snažno pritiskali sve aspekte života u Crnoj Gori nikako ne smatramo nužnim („... neka stvar time što postaje ne postaje nužna.“⁵⁸).

Do posljednje decenije 19. stoljeća čitaonička društva kao svojevrsne paradržavne ustanove, bila su jedini punktovi organizovani za kreiranje i praktično realizovanje javnih programa na prosririma za koja su osnovana. Praktično, ova društva su u stvari obavljala djelatnosti, odnosno supstituisala rad državnih institucija u oblasti kulture, sporta, opšte edukacije stanovništva i zabave. Čitaonice su bile oficijelno organizovane kao privatna društva t. j. na bazi slobodnoga udruživanja zainteresovanih građana, ali od početka stalno snažno podržavane, kontrolisane i usmjeravane od strane najviše državne vlasti. Državna vlast je ostvarivala da tako kažemo neposrednu (spoljnu) i posrednu (unutrašnju) kontrolu djelovanja čitaoničkih društava. Direktna kontrola (*spolja*) ostvarivana

⁵⁷ Vidi: Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, *Akcionar*, IV/2006, br. 1–2, str. 63–78.

⁵⁸ Seren Kjerkegor, *Filozofske mrvice*, Beograd, 1990, str. 80.

je preko Ministarstva unutrašnjih djela čiji su organi vodili evidenciju, te odobrali pri osnivanju ili kasnije pri izmjenama, najviše opše akte (statut, ustav, pravilnik) čitaonica, dok je direktna kontrola (*iznutra*), odnosno tekuće praćenje i usmjeravanje rada ostvarivano preko visokih funkcionera – državnih dužnosnika, koji su obično bili članovi uprava i zauzimali ključne položaje u organima i tijelima čitaoničkih društava. Pored toga uobičajeno je bilo da, na izraženu molbu samih čitaoničkih, ali kasnije i drugih društava, knjaz Nikola I odredi nekoga od svoja dva mlađa sina za pokrovitelja te organizacije. Za južni dio zemlje je obično bio određivan knjaz Mirko, veliki vojvoda zetski, a za ševerni, knjaz Petar, veliki vojvoda zahumski. Kasnije, u 20. stoljeću Knjaz će za pokrovitelje pojedinih organizacija određivati i svoje unuke.

Tokom posljednje decenije 19. a naročito početkom 20. stoljeća najčeće u okviru ili pod uticajem djelovanja čitaoničkih društava, nastaju društvene klice iz kojih će nicati nove, drugačije organizacije, odnosno društva (kako smo rekli prvo pjevačka, a zatim zanatlijska, pa radnička...) koja nastoje i uspijevaju da se znatno drugačije pozicioniraju u odnosu na državnu vlast, te da, uz organizovanje kulturno-zabavnih manifestacija, djelovanjem mnogo jasnije iskažu svoju socijalno-političku i nacionalnu profilaciju. Veze i kontrola rada novoformiranih društava od strane državne vlasti nikada neće biti tako neposredna i snažna kao kada su čitaonice u pitanju. U isto vrijeme država će, umjesto da osniva odgovarajuće institucije, stalno nastojati da makar i formalno održava u životu čitaonička društva (naročito primjetno u Prijestonici), te da ih istura kao aktere na društvenoj sceni u prilikama za koje bude smatrala da su za nju od naročitoga značaja.

Čitaonička, ali i druga, kasnije osnovana privatna društva bila su gledano po prostoru djelovanja lokalnoga karaktera, t. j. njihova se aktivnost realizovala na području opštine varoške⁵⁹ ili druge za

⁵⁹ U dopisu Ministarstva finansija (odgovor na upit: Koje su varoši i gradovi u Crnoj Gori?) stoji: Cetinje, Podgorica, Nikšić, Bar, Danilovgrad, Vir, Kolašin, Andrijevića i Grahovo.

koju su i osnovana. Bilo je, doduše, gostovanja društava iz jedne u drugu sredinu, ali tu možemo govoriti samo o izuzecima, a ne o ustaljenoj praksi. Čak i prijestoničko čitaoničko društvo, iako je služilo drugima kao model, kako u načinu organizovanja, tako u izboru sadržaja koji će se pripremati i prilika za njegovo realizovanje, nije širilo svoju aktivnost mimo teritorije opštine varoši Cetinja.⁶⁰ Nije, dakle, bilo osnovanih društava na nivou širih administrativnih jedinica – oblasti, a kamoli onih sa pretenzijama da svojim djelovanjem, produkcijom ili koordinacijom produkcije, obuhvate čitavu državnu teritoriju.

Izrečene konstatacije odmah otvaraju potrebu da i ovđe skrenemo pažnju na jedan, nažalost neuspjio, pokušaj formiranja društva-institucije koja je trebalo da: (a) svojim djelovanjem obuhvati čitavu Crnu Goru, te (b) pored anagažovanih volontera ima i zapošljene rukovodioce koje bi plaćalo Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova nadležno i za obast kulture u Crnoj Gori. Radi se o Društvu Zetskoga doma, za koje je osnovni dokumenat (statut) izrađen i sačuvan u rukopisu. Dvije sačuvane verzije ovoga dokumenta pisane su rukom Jovana Pavlovića, tada ministra prosvjete i crkvenih poslova.⁶¹ Crna Gora nije dobila ovakvo društvo-instituciju koje je očigledno trebala da, djelujući kao simbioza, predstavlja prelazni oblik između po formi privatnih organizacija koje obavljaju poslove državnih ustanova, sa jedne, i državnih institucija, sa druge strane. Tako bi se razriješila državna posebnost, u stvari unutrašnja suprotnost, onoga doba (osobeno: *Quid pro quo*), tj. nepodudarnost formalno-pravne pozicije (privatno društvo) i ostvarivanja funkcije u praksi (državna institucija) što nije karakterisalo samo čitaonička društva.⁶²

⁶⁰ U Bajicama je jedno vrijeme uspješno djelovalo čitaoničko društvo koje je imalo i dramsku produkciju.

⁶¹ Viđi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 151–153 i 307–322.

⁶² Jednako možemo reći i za najvažniji list u Knjaževini Crnoj Gori

Ovu neostvarenu zamisao pominjemo i zato što držimo da lijepo ilustruje da su se potrebe, ali i snage koje uočavaju te potrebe i nude rješenja, javile u Knjaževini Crnoj Gori karajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 19. stoljeća. Začudo, poslije ovoga nesuspješnoga, nove pokušaje u ovome pravcu nijesmo uspjeli registrovati u konsultovanoj arhivskoj građi. Umjesto ustanovljavanja organizacije koja bi svojim djelovanjem obuhvatila cijelu državu (ili profesionalnih državnih institucija) počinju se osnivati nova privatna društva koja će ostati lokalnoga karaktera, ali u mnogo čemu različita od čitaoničkih.

Prva, u punom značenju te riječi, državna institucija u oblasti kulture⁶³ osnovana je tek u maju 1910. godine što će reći: (1.) trideset dvije godine poslije početka života u miru države sa stečenim statusom međunarodnoga suvereniteta, te (2.) kvarat stoljeća poslije početka izgradnje prvoga zdanja za pozorište i kulturu uopšte. To je prvi državni teatar sa profesionalnim ansamblom u Crnoj Gori – Knjaževsko, odnosno Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište.⁶⁴

(„poluzvanični“) *Glas Crnogorca*, koji je na svojim stranicama isticao da je glasilo u privatnome vlasništvu, a u stvari bio potpuno kontrolisan „sa najviše-ga mjesta“ te na prvim stanicama imao *Službeni dio* đe su objavljivani zakoni i odluke najviše državne vlasti.

⁶³ Prvi umjetnici koji za svoj rad primaju platu od države su članovi ansambla Crnogorske vojne muzike. Uzimajući, međutim u obzir da je Vojna muzika (od osnivanja 1871. god.) organizovana u okviru Ministarstva vojnoga, kao vojna jedinica, ne možemo je tretirati kao *par excellence* kulturnu ustanovu. Takođe i Državnu biblioteku (zakon o osnivanju donešen 6. XII 1896. g.) ne možemo smatrati institucijom u punom značenju te riječi jer nikada nije imala stalni profesionalno angažovani kadar. Od samoga osnivanja u Biblioteci je bila honorarno angažovana samo jedna ličnost (obično neko od profesora, redovno zapošljen u srdnjim školama na Cetinju), da uz svoju redovnu djelatnost bude *bibliotekar i čuvara muzeja*.

⁶⁴ Viđi: Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, *Stoljećé crnogorskog državnog teatra: Repertoari*, tom I, Cetinje, 2010.